

ЧЛАНЦИ

Др Петар Стојановић

СЕЗОНСКА КРЕТАЊА СТОЧАРА И КОМУНИЦЕ У ОБИЧАЈИМА И ПРОПИСИМА ЦРНЕ ГОРЕ*

(Осврти на стање у XIX и на почетку XX вијека)

Црна Гора је изразито брдско подручје са разним типовима земљишта и великим варијацијама у клими и вегетацији. Њен простор је од Приморја преко крашке висоравни до хладних и травом богатих планина на сјевероистоку. Изнад крашких површи нагло се дижу Проклетије са преко 2600 m, и Дурмитор и

* Сточарство и сточарска кретања прожимају историју Црне Горе и у основи су њеног укупног друштвено-економског развитка. Увид у ова кретања од интереса је не само за Црну Гору већ и за општу историју, посебно балканских народа. Упадљива је несразмјера између друштвеног значаја овог проблема и онога што је о њему написано. Проблем је тек фрагментарно већином са уско практицистичког становишта третиран. Није се одмакло далеко од дескрипција, нема покушаја озбиљније научне синтезе већ познатих чињеница. Има више узрока таквоме стању. Комплекснија обрада овога питања тражи озбиљан приступ, стрпљив и студиозан рад. Изворна грађа је распарчана и само је дјелимично доступна. Основни закони и прописи са законском снагом које је Црна Гора донијела у току своје државноправне егзистенције не говоре непосредно о сезонском кретању сточара, и њихово нормативно уређење препуштају обичајном праву. „Господовање“ неписаног обичајног права у овој области је готово свеобухватно. Сточарско обичајно право и богата обичајно-правна пракса која се развијала на основу њега, по правилу, не записују се већ се преносе традицијом са генерације на генерацију. Све то чини посебне тешкоће приликом реконструкције некад важећег „сточарског“ права.

Грађанска историографија исплела је мит о сезонским кретањима сточара у Црној Гори. Скаске о буљуцима са 1000 и више брва, о лакој и безбрижном сточарском животу, бојевима са Турцима и запљени турских стада — присутне су у радовима који се односе на нашу прошлост. Оне прожимају фолклор. »Егоиса« о слободном и равноправном животу црногорских сточара ствара искривљену слику о важним збивањима у историји Црне Горе. Таква каква је у времену које је предмет овога рада (ако ју је некад и било), представљала је неповратну прошлост. „Сточарско“ обичајно право је ослонац племенског конзервативизма, оно одржава у животу многе „архаичне“ друштвено-економске и правне установе и онда када је њихова основица превазиђена, а које су давно ишчезле код других народа. Стога је изучавање сезонског кретања сточара у Црној Гори од вишеструког научног интереса. С обзиром на пространа пашњачка и шумска подручја, њихов економски значај и чињеницу да се недовољно користе — ово питање има и непосредну практичну вриједност.

Комови са преко 2500 m надморске висине.¹ До балканског рата шуме су заузимале 38% њене укупне површине, а 82% укупних пољопривредних површина су пашњаци.² Прије Берлинског конгреса 1878. године у Црној Гори није било плодних равница. Конфигурација терена и типологија земљишта условили су сточарство као основно занимање и определијелили правац кретања сточара у правцу високих планина, а знатно мање у обратном правцу, ниже к Приморју. Крајњи циљ и исходиште ових кретања су проклетијско-пештарско, кучко-комовско и дурмиторско-сињајевинско подручје. То је уједно подручје најдужих сточарских кретања. Сточари из околине Бара, Улциња и Црмнице кретали су се преко Сутормана и Скадарског језера, долином Таре, и тако стизали до љетњих пасишта у кучким планинама које су на гласу по обилним пашњацима. Тамо су боравили од Видова-дне до Госпођина-дне.³ У народним предањима живи спомен на вријеме када су се овдашњи сточари са својим стадима кретали на далеки пут у Србију и Босну.⁴ У старој Црној Гори брдски сточари су силазили на зимовник у топлије — равничарске крајеве.^{4а}

Традиција о сточарским кретањима у Црној Гори сеже до у далеку прошлост. Катунска нахија је, по традицији, насељена последије Косова. Катунци у њој били су љетња станишта за житеље из Зете.⁵ У доба Ивана Црнојевића Ловћен је катун Црмничана, Зећана и Љешњана. Села на његовим падинама Бјелоши, Угњи и Очинићи и данас се зову Конак — на путу за катун на Ловћену тамо су ноћили сточари из нижих крајева, а касније су ова села стално настањена бившим конакцијима.⁶ О кретањима

¹ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, 73.

² Д. Вучковић, *Шумарство и ловство у Црној Гори*, Титоград 1972, 10, 11.

³ М. Марковић, *Сточарска кретања на Динарским планинама*, Зборник за народни живот и обичаје, књ. 45, ЈАЗУ, Загреб 1971, 523, 531—533.

⁴ Сточари из Колашина, Бијелог Поља и Васојевића који издижу на Бјеласицу преносе предање да су се њихови преци са великим буљуцима оваца сваке јесени кретали у далеко Поморавље и Посавину (М. Марковић, н.дј., 534). Слично је и предање да су Бјелопавлићи некад ишли са стоком у Посавину (П. Шобајић, *Бјелопавлићи*, СЕЗ, књ. XXVII, Београд 1923, 255). Васојевићи, Дробњаџи, Пивљани, Вањани, Кучи, Плав и Гусиње кретали су се на зимовник у Србију, Посавље и Босну (Ј. Цвијић, н.дј., 217, 218). Кучки сточари личили су на покретљиве номаде. Они су зимили стоку у Пештеру, Босни или испод Шијака (С. Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, Београд 1931, 6).

^{4а} Ђеклићи и Бјелице гоне стоку на зимовник у Ријечку нахију. Сточари Катунске нахије спуштали су се на зимовник у жупније крајеве дуж Скадарског језера (Ј. Ердџановић, *Стара Црна Гора*, СЕЗ, књ. XXXIX, Београд 1926, 16). Прибрежна брдска племена зимују са стоком у Ђемовском пољу, Зетском лугу, Толошима и Момишићима.

⁵ Архив Историјског института у Титограду (у даљем тексту: АИИ), исписи из Богишићевог архива у Цавтату, (даље: БАЦ), одговори Н. Дучића по питању племена и родства изван куће, XVI, 24в, стр. 4.

⁶ АИИ, исписи из БАЦ, XVI, 8; Ј. Иванишевић, *Подловћенско Цетиње*, 7.

егзистенција.¹¹ О шталском узгоју стоке путем ратарства нема говора. Излаз из таквог стања је у екстензивном сточарењу путем сезонског напасања стоке. Сезонско кретање сточара од ниже паше ка вишој и обратно (спуштање на зимовник у топлије крајеве) најбољи је и једино могући и најцјелисходнији начин привређивања. Паше није никад много, и са њом се мора строго економисати. Примјер тако цјелисходно организоване сточарске економије су Кучи. Доњи дио Куча зове се „зимница“, а у планинама су љетишта.^{11а} Стока се прво напаса у сеоском комуни, а затим, у току прољећа, љета и јесени, када је вегетациони период на планинама најјачи, данима се, напореда са доспијевањем траве, постепено креће од доњих преко средњих до највиших планина. Са приближавањем зиме и опадањем вегетације у планини стока се враћа негдје директно а негдје у етапама у матично домаћинство. Да би се пашњаци сачували од самовласног пустошења и обезбиједило равноправно учешће у њиховом коришћењу издиг на планину је једновремен, а здиг кад ко хоће. Зимом и с прољећа кучка стока спушта се на попашу у Какарицку гору, Ђемовско и Златичко поље. Некад су кучки сточари зимовали у околину Улциња. Сточарство је у Куча основно, а раније је било једино занимање.¹² Кучи су организатори и комплементарне сточарске привреде између њих и жупнијих крајева који немају планинских пашњака. Они се спуштају на зимовник са својом стоком у Зету, а из Зете узимају на љетњу испашу стоку тамошњих власника. Оваква сарадња доноси власницима стоке двоструку корист: дио приноса од сточних производа и поправљање стоке на планини (стока обично оболијева у зетским луговима). Кучи, највећи посједници комунских испаша у Црној Гори, држањем туђе стоке потпуније и рентабилније користе своје комунице и од тога имају неки приход. Има у Горњој Зети

¹¹ У Кучима је некад било сасвим мало приватне обрадиве земље. Мада се приватни посјед проширивао крчевином племенских комуна, приватна имовина, што се обрадиве земље тиче, почетком XX вијека није прелазила 3 рала (једно рало има 1820 m²) на породицу (С. Дучић, н. дј., 234). Ријечка нахија нема ни 6—7 рала на породицу од 10 чељади. Земља је распарчана при странама и вртачама, па бива да се једно рало саставља од 10 и 15 комада (А. Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори*, СЕЗ књ. 15, Београд 1910, 469, 762). У Пиперима је, до краја XIX вијека, више заједничке него приватне земље. Заједничко земљиште је под сеоским и племенским комунима. (М. Барјактаровић, *О земљишним међама код Срба*, 21; наведено по: С. Пуповци, *Грађанско правне одредбе у Законнику Леке Дукађина*, Приштина 1968, 100).

^{11а} С. Дучић, н. дј., 4.

¹² Ј. Ердељановић, *Кучи*, СЕЗ, књ. VIII, Београд 1907, 226. — Почетком XX вијека има Куча који немају ни рало обрадиве земље. Кукуруз се у Кучима почео сијати почетком XIX вијека, кромпир од средине тога вијека. (С. Дучић, н. дј., 50, 53), а за винову лозу се зна негдје од краја истога вијека (Ј. Ердељановић, н. дј., 242). Васојевићима је познато кад је све код њих било под испашом, жито се није гајило (Ј. Цвијић, *Балканско полуострво...*, 215—217).

братстава која су досељена из Куча (Ракића Куће и др.) па имају право издига на кучке планине.

Борба за пасишта, а тиме и за несметано сезонско кретање сточара, у условима братственичко-племенског уређења друштва, у позадини је многих кључних догађаја из историје Црне Горе. То је борба за изворе опстанка, а уједно и борба за сламање отпорне снаге противника. Које братство и племе има више пашњака независније је и има више изгледа да преживи.^{12а} У природној — аутархичној привреди потребе су ниске, мало се тргује, потребе се, углавном, подмирују сопственом производњом. У тој борби нека племена су подлегла, а друга су се истакла као племена особите експанзивне снаге. Братоножићи су остали без племенских катуна, отела су им их друга племена. Кучи су на подручју богатих пасишта, која су на удару осталих црногорских и албанских племена. Они су истисли Хоте, Пипере, Клименте, Гусињце,¹³ па су имали толико пашњака да су дио њих издавали у закуп сусједним црногорским и малисорским племенима. Богати пашњаци накнадили су оскудицу у обрадивој земљи и омогућили сезонско сточарење од зимских пасишта у атару села и доњим планинама до љетњих испаша на Жијову и Комовима. Велики пашњаци у овом региону гравитациона су тачка и матица четири брдска племена (Куча, Васојевића, Братоножића и Пипера). Континуирано, сезонско кретање стоке ових племена на комунским испашама основица је њиховог родовско-племенског друштвеног устројства.¹⁴ Колективна пасишта су кохезиона снага међу племеницима, подлога њихове чврсте организованости и узајамне солидарности. Борба за испашу води се са жестином. Око Комова боре се Кучи, Васојевићи, Клименти и Гусињани, па се на њима често заједно проливају крв и млијеко, а границе комунских пашњака омеђене су гробовима.¹⁵ Кучи, Дрекаловићи потисли су Арбанасе са Кома и само они имају право да га користе. Пљачкање и уништавање стоке и имовине противника један је од видова те борбе, која дезорганизује и онемогућава сезонско напасање стоке.¹⁶ Борба између пограничних Турака и Црногораца око испаша најуже задире у сезонско кретање стоке. У тој борби не бирају се средства. Бију се туђи

^{12а} Сусједна арбанашка племена, која имају богатије пашњаке, више су независна и отпорнија су према турској власти (А. Degrand, *Souvenirs de la haute Albanie*, Париз, 1901, 115, 151).

¹⁴ В. Чубриловић, *Постанак племена Куча*, Зборник Филозофског факултета у Београду, књ. 7, 1963, 313, 326.

¹⁵ Р. Вешовић, *Четовање према Плаву, Гусињу и Ругови*, Записи Цетиње, март 1930, 163, 164, 165, 167.

¹⁶ Марко Миљанов пише да су Кучи највише плијена однијели са Кома када су плијенили Васојевиће и Ђоровиће који су са стоком издигли на Кучку планину. Од тога плијена понеког војника допало је по 70 оваца и говеди (М. Миљанов, *Сабрана дјела* 4, Београд 1967, 42).

чобани и ствара несигурност.¹⁷ По путу куда се крећу кучке овце Турци просипљу отровану со. Скадарски везири отимају од Куча планине и њима мите кучке противнике.¹⁸ Колебљивост Куча, њихово балансирање између Цетиња и Скадра, посљедица је не само њихове зависности од турских пазара већ и чињенице да су се кучка пасишта налазила на граници Турске, некад и унутар те границе, па их је немирна међа лишавала могућности да држе стоку.¹⁹ Сезонска кретања сточара, коначно, мијешају становништво, нивелишу његову свијест и разбијају локалну искључивост.

Борбе око љетњих и зимских испаша у основи су сукоба Црне Горе и њених сусједа и на другим подручјима током читавог XIX вијека. Црногорци упадају у Никшић и пљачкају турска стада. Због несигурности, Турци напуштају љетње катуне на планинама.²⁰ Туђемиле, на граници Црне Горе према турском Бару, имају заједничке пашњаке са Црногорцима, због чијих напада живе у сталној узбуни и покушавају да из освете упадају у Црну Гору.²¹ Спор око пасишта у Малом и Вељем брду код Подгорице изазива крваве сукобе између Црногораца и Турака.²² И на граници према Аустрији трају несугласице и разрачунавања због пасишта. До сукоба долази између Црногораца и Аустрије због претензија Црмничана на Паштровску гору, која је унутар Аустрије.²³ Упади црногорске стоке на пасишта изнад Котора и Рисна, који су такође у аустријској граници, доводе до дипло-

¹⁷ У писму Мустај-паши Скадарском, Петар I тражи да Турци „...не бију моје чобане...“ (Записи, мај 1935, 197, 298). Капетан Тодор М. Вуковић извјештава Министарство унутрашњих дјела у Цетињу да су Руговци који су на границу Васојевића покосили ливаде шекуларске са 600 товара сијена, запустили планину Шекуларцима и пљачкају им стоку (Архив СРЦГ, МУД, акта и наредбе 1118—1397, № 1397).

¹⁸ Скадарски везир отео је од Куча планину Мојан и дао је Хотима да на њу издижу са стоком (М. Миљанов, н.д.ј., 42, 90).

¹⁹ Одлуком Европске комисије за разграничење од 1858/59. године Кучи који су остали на територији Турске имали су да напасају своју стоку на дијелу Кома који је у црногорској граници. Због тога су настали гранични сукоби и неспоразуми, па је скадарски гувернатор 1866. године изразио спремност да нареди Кучима са своје територије да не би изводили своја стада на Црногорски Ком (Записи, Цетиње 1/1941, 22).

²⁰ У писму владици Петру I од 12. јуна 1799. године Мехмед ага Мушовић из Оногошта пише: „...поради Риђанах и Кочањанах нашијех чипчијах који су изашли са стоком у планину њихову, која се зове Лола, коју су оставили има толико годинах, од како су ове смутње...“, и моли Владика да им Брђани и Ускоци не чине пакост (Записи, јануар 1935, 35, 36).

²¹ Д. Д. Вуксан, *Књаз Данило, Седма година владе*, Записи 5/1937, 265.

²² Црногорци држе да су Веље и Мало брдо пиперски комун. Турци то не признају и тамо угоне своју стоку. У једном боју поводом тога погинуло је 10 Црногораца. Заробљеним Турцима Црногорци сијеку носеве (Записи, мај 1936, 268, 269).

²³ АИИ исписи из БАЦ, XIV, 4. Нацрт за историју једне кодификације, превод на српски, страна 23, 24.

матских неспоразума између црногорских и бокељских власти. Унутар самих црногорских племена трају разрачунавања око љетњих и зимских пасишта. Спорје се Кучи и Пипери око удута у Златичком пољу, разграничавају се Чевљани и Пјешивци, Бајице и Бјелоши, Стијењани и Рогамљани. Сукобљавају се Морачани, Кучи и Братоножићи око Комова, Бјелопавлићи и Пипери око Штитова.²⁴

Пашњаци су фактор разједињавања, а уједно и фактор уједињавања племена. Општа несигурност угрожава подједнако опстанак завађеним странама. Стога људима додија клати се и дође до умира, јер .не могу ни једни ни други (издизати — П.С.), у планине мал (стоку) без бојазни да ће један другога убити ил' му мал заплијенити. .“²⁵ Слично је у односима између црногораца и пограничних држава. Због обостране нужде повремено дође до мира између Црногораца и Турака .да се људи могу мијешати погранични и пасти један другога метехе...“²⁶

Због свега тога, сточарска кретања, нарочито она у пограничним крајевима, имају изглед војнички организованог похода. Она служе за заштиту границе од Турака.^{26а} У условима „бесућа“ и ратнички оријентисаног црногорског друштва, ова кретања су вид одбране егзистенцијалних интереса племенског колектива, а уједно и ефикасан облик борбе против спољног непријатеља. Она су основ устројства братства и племена, јер само чврсто организоване групе могу издржати у борби за комунске испаше. Људи који су на челу сезонских покрета стоке личе на војне старјешине и имају њихове прерогативе. Издиг у планину је манифестација друштене солидарности. Стога је учешће

²⁴ Љ. Богетић, н. дј., 73.

АИИ, исписи из БАЦ, Крвна и уопће освета и мирење, одговор на питање 54, стр. 22.

²⁶ Писмо Пера Петровића Осман-паши Скопљаку од 14. марта 1852. године (Записи, јануар 1936, 33).

^{26а} Као добро организованом и бројчано јаком племену, црногорска власт уступила је осамдесетих година XIX вијека Сињајевину Бјелопавлићима, да би они били предстража против мојковачких Турака и оних из Поља Колашинских. Војвода поп Ристо Бошковић наредио је стога да на Сињајевину мора издићи свако ко има најмање 3 овце. У прве 3 године у борби са Турцима око Сињајевине погинула су 53 Бјелопавлића (податак узет од Мирка Калезића из Новог Села — Служ).

у издигу не само право већ и дужност племеника. Одраз оваквог стања пластичан је у народном фолклору.²⁷

Стварање црногорске државе крајем XVIII и у првој половини XIX вијека израз је дубоких структуралних промјена у основици црногорског друштва, промјена које снажно утичу на сезонско кретање сточара. Макар у скромним оквирима и у једном релативно успореном процесу, робно-новчани промет разједа колективне облике живота, комунице као база сточарења, посредно и непосредно, увлаче се у вртлог робно-новчаних односа. Друштво се дезинтегрише, приватно својински односи постају доминантни, ситни сељачки посјед се умножава, становништво се раслојава на слој богатих и масу пауперизованог сељаштва. Нерационално коришћење планина, ерозије, поплаве, природне непогоде, пораст становништва и његових потреба — доводе до огољавања и деградације пашњака. Сточни фонд пропада,²⁸ настаје дебаланс између потреба нараслог становништва и могућности за његову прехрану. Ишчезавају велики буљаци стоке и дуга сточарска кретања. И код класичних сточара умножила се дворба и сиротиња. „Прије су Кучи ријетко у тековину ходили, а сад им је то обична ствар“. Порасла је емиграција у европске и ваневропске земље.²⁹

²⁷ Катунски живот, по Ровинском, распрострањен је у мјестима која су гранична са Турском. Озринићи и Цуце су лицем у лице са никшићким Турцима, а тако и Пипери и Васојевићи са Колашинцима и Гусињанима, те и Кучи са Гусињанима и Климентима. Катунци имају своју историју пуну крвавих епизода, из којих је никао цијели катунски и чобански епос. Један примјер тога епоса је у писму скадарског везира спушком паши:

„Ја сам чуо и кажу ми људи,
Да су сишле црногорске овце,
На зимницу у Сађевац тврди,
Спрама Спужа града крвавога,
Пред овцама до три војеведе —
Мићуновић с Велестова Вуче,
Мрваљевић Драшко и Вукота...“

П. Ровински, *Черногорија*, том II, част 1. Санкт Петербург 1897, 166. Спужкани, иако имају доста пашњака, из страха од црногорских чета држе мало стоке (Н. Нескварт, *Histoire et description de la haute Albanie*, Paris, 92).

²⁸ У извјештају Илије Беаре црногорској влади каже се о стању стоке и сточних пасишта: „Стока је слабо рањена и уопће у жалосном стању. У зимље доба уздржи се толико да живи више него да је у стању да буде од користи. Она се уздржи истим онаким начином дан данас као што се уздржала у она времена кад је земља обиловала травом и цвијетом, а брегови покривени густим шумама, кад су се бијеле хиљадице овце. Много је више има него се може уздржати (у) овакову стању“. Сточне је хране мало, „а она се не може увећати и побољшати без умјетни ливада“. Посрнула је и пасмина стоке (И. Радосавовић, *Један извјештај Илије Беаре црногорској влади од 1878. године*, Историјски записи, Цетиње, 1955, 378, 379).

²⁹ С. Дучић, н. дј., 68, 69.

Копни база за дужа полуномадска кретања са стоком. Ље-тња сезонска станишта понегдје се претварају у стална насеља.³⁰ Сточари који се крећу уходаним путевима на зимовник у то-плије приморске крајеве временом се тамо стално настањују.³¹ Тамо гдје је то подесно комунице се крче и претварају у њиве, помјера се нагоре међа између оселине и планине. Норме оби-чајног права које су за неповредивост комунице попуштају пред потребама живота. Кучи су искрчили Стравче и Хотска корита, па су у тим удутима „...искварени облици некадашњих кату-на и катуништа...“³² У Ријечкој нахији „Све је подијељено, и земља и гора и голе стране“.³³ Црна Гора је у другој половини XIX вијека земља уситњеног сељачког посједа. Подаци о струк-тури приватног посједа у 1900. год. говоре да домаћинства са површином оранице испод 1 ha чине 56⁰%, а она са површином до 2 ha више од 81⁰% свих домаћинстава, док их је без земље преко 9⁰%. Просјечно на једног становника долази 0,14 ha орани-це и 0,21 ливаде. У истој 1900. години преко 34⁰% свих домаћин-става нема ливада, а око 48⁰% посједује 1,5 коса ливаде. Прибли-жно 75⁰% свих домаћинстава упуњено је у погледу исхране стоке на племенске, братственичке и сеоске комунице.³⁴ Тако исто у Пиви, послије ослобођења у 1882. години, 60⁰% сељака имало је до 3 рала оранице и нешто слично ливаде.³⁵ Како стока тако и обрадива земља концентришу се све више у рукама сеоских га-зда и трговаца, главарског слоја и појединих манастира, Карак-

³⁰ На површима Језера са источне стране Дурмитора, високим 1400 до 1600 m, са простором од око 140 m², развио се жив пастирски живот. Ту су многобројни дробњачки катуни, који су се током XIX вијека претворили у села и у вароцину Жабљак (Ј. Цвијић, н. дј., 259).

³¹ Сјеверна Бока се углавном бавила сточарством. Од 836 братстава само 137 су старинци, 325 братстава је из старе Црне Горе, а 288 из Херцеговине. У Боки су се насељавали постепено од XIV и XV до XX вијека. Бјезали су од крвне освете, немаштине и „... на послетку су као сточари силазили преко зиме у жупнију Боку и неки остајали“ (Ј. Цвијић, н. дј., 427). И сусједна арбанашка племена (Клименти, Шкреље) силазе на зимовник у равнице и Арбанашко приморје, касније се тамо стално на-стане и обрађују земљу (Н. Несquart, н. дј., 71).

³² С. Дучић, н.дј., 20.

³³ А. Јовићевић, н.дј., 465, 466.

³⁴ Д. Вучковић, н. дј., 14.

³⁵ У исто вријеме Пивски манастир (не рачунајући другу имовину) давао је под аренду 1092 2/4 рала земље, док је војвода Лазар Сочица са-мо у пивској и дробњачкој капетанији посједовао 1504, 3/4 и 1/16 рала обрадиве земље и на овој имовини држао 980 коза и оваца, 164 говеди, 68 коња и др. (О. Благојевић, *Пива*, Београд САНУ, 1971, 307, 309). У Брди-ма богатија кућа има 200—300 брава и по 20—30 говеди и 2—3 коња; си-ромашнији имају 20—30 брава. Коња, који је нужан за пренос приликом сезонског сточарења, сиромаси ријетко имају. Имућније куће у Катунској нахији имају до 200 брава и 15—20 говеди (АИИ, исписи из БАЦ, XVI, 24в, одговори на питање 7). Колико је у црногорском друштву пропало сточарство види се из чињенице да у то исто доба, седамдесетих година XIX вијека, код Арбанаса има породица са 1000 оваца, 300 коза, 100 гове-ди. Држи се за сиромаша ко има 2 краве и 30—40 оваца (АИИ, исписи из БАЦ, одговори као напријед).

теристично је да у барском и цетињском округу крајем XIX и почетком XX вијека број коза премашује број оваца, што се приписује недостатку ливада и пашњака. Шума је накнађивала оно што ливаде и пашњаци нијесу могли дати.³⁶

Интензитет коришћења комунских пашњака, а тиме и могућност сезонског напасања стоке на њима, зависи од економске снаге приватног газдинства. Ко има више стоке тај више користи планину.³⁷ Сезонско сточарење инокосног домаћинства са малим бројем стоке изискује свеједно издатке око чувања стоке, подизања љетњих станишта и преношења инвентара до њих, па није рентабилно. На планину издижу имућнија и јача домаћинства, која тамо запошљавају вишак радне снаге.³⁸ Стока је, иначе, основни трговачки артикал, преко трговине стоком богате се главари и имућнији сељаци; сиромашнији сељаци падају у дуг, постају зависни од сеоских зеленаша и трговаца и продају им своју приватну имовину. Комуниски пашњаци постају ослонац богатих, чинилац даље диференцијације друштва и пропадања основне масе сељаштва. Ово тим прије што се због недостатка ђубрива и стоке ситни посјед не може одржати. Без стоке нема ни земљорадње. Иако су по форми, све до II свјетског рата, заједничка имовина братства, племена и села, комуниски пашњаци су битно измијенили своју садржину. Сиромашни сељак, који је без стоке, не може их користити. Комунице су посредно узрок његовог пропадања и даљег јачања имућнијег друштвеног слоја. Посљедица свега тога је снажан притисак основне масе црногорског сељаштва на државне власти ради диобе и парцелисања комуниских испаша. Тај притисак је особито изражен крајем XIX и у почетку XX вијека.

Законски прописи новостворене црногорске државе, који су донијети до средине XIX вијека, не дотичу непосредно сезонско кретање сточара. У њима нема помена ни о комуницама као основици полуномадског сточарења. Нормативно уређење тих питања препуштено је обичајном праву. Правилна обичајног права о комунским пасиштима и кретању стоке су од давнина, преносе се традицијом, често су дата у облику пословица и лако се памте. Њих је израдио живот. Она се формулишу и потврђују на зборовима, нијесу статична већ се, истина споро, мијењају. У њиховој основици су мотиви једне цјелисходно организоване сто-

³⁶ Д. Вучковић, н.дј., 17, 18.

³⁷ Каже се: „Чија стока тога и планина“. Важност сезонских испаша наглашена је и у пословици: „Село без метеха као млин без воде“.

³⁸ Тако и у сусједној Херцеговини човјек који има доста коза и оваца „... диже се у планину ђе су живе воде љети... ђе је добра паша, по 2—3 дана далеко од своје куће и тамо буде 2 мјесеца. Ко има мало стоке остане код куће цијело љето“ (АИИ, исписи из БАЦ, обичаји херцеговачки, XIX, 10, стр. 9).

чарске економије: организација и правац сточарских кретања иду утврђеним редом који је зависан од мјесних услова, пази се на рок издига и здига. Уређује се прелазак са једног катуна на други, одређују правила о пролазу до катуна, о чувању ратарских површина и накнади штете коју стока чини. Зна се за ред и приликом подизања настамби и привредних објеката на катуњу. Режим планине, уопште, правно је најбоље организован у Црној Гори, Боки и Горњој Херцеговини.³⁹

Недовољно је, ипак, рећи да се први црногорски закони, макар посредно, не баве комунским пасиштима и кретањем сточара. Законик опшчи црногорски и брдски, познат као законик владике Петра Првог од 1798. године са допуном од 1803. године,⁴⁰ у своја 33 правила оквирно уређује само најосновније односе, у првом реду оне које су од животног значаја за државотворне снаге. За детаљније уређење тих односа и односа о којима нема помена у њему Законик духом својих основних начела упућује на обичајно право. Норме тога права које одговарају принципијелним одређењима Законика прећутно су санкционисане као важеће право. У темељу Петровог законика су прописи о заштити приватне својине (чл. 14 и 17),⁴¹ забрани самовлашћа и „искању“ правде судом (чл. 16 и 31), заштити пазара (чл. 19) који су средишње робно-новчаног промета, дакле прописи који су детерминантни и поспјешују крупне промјене у режиму комуница и кретања сточара. Заштитом и стимулирањем приватно својинских односа, подстицањем робно-новчаног саобраћаја, загрза се у колективитет комуница, убрзава њихово коришћење на приватној основи, подстиче се раслојавање друштва, маса сиромашног сељаштва остаје без стоке, а тиме и без ефективне могућности за сезонско коришћење испаша. Ова законска начела нијесу без утицаја на стварање нових и измјену постојећих правила обичајног права о режиму планине и селине.

Неке одредбе Петровог законика су од непосредног практичног интереса за регулисање питања која су предмет сезонског сточарства. Стога је заштитни објекат првог реда, покрађа и отимачина стада на катунима је акутно зло које доводи до међусобних обрачуна („... највише зла и крвопролића у нашој земљи с лупежах бива...“, чл. 17 Законика). У земљи сточара стока је средство за рад и основни извор за прехрану. Стога је по-

³⁹ „Ту је боље него игде другде уобличена колективна својина планине, оштрије утврђено ко има право у планини а ко нема, боље уређено ко може то право стећи и како може, управа планином боље уређена, санкције против оних који се греше о ред прецизније и оштрије“ (С. В. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, САНУ, Београд 1953, 234).

⁴⁰ *Зборник судских закона, наредба и међународних уговора по судској струци за Краљевину Црну Гору II*, Цетиње 1912, стр. 5—23 (у даљем тексту: *Зборник II*).

⁴¹ И у Законима отачаства од 1833. године, који су више пројекат закона, „...поштење, живот и имуће...“ свакога Црногорца и Брђанина заштићени су под цијеном свога живота...“ (Правни зборник, Подгорица 5—6/1938, 88).

крађа стоке инкриминисана као најтежи преступ, крадљивац се у погледу казне равна са самовољним убицом: „ .будући када украде туђега вола или коња он сву чељад од онога дома уцвијели, више него једно чељаде да закоље. .“ (чл. 17 Законика). Одредба члана 30 Петровог законика односи се на пољску штету, која је особито актуелна приликом сезонских покрета стоке; крчевином комуна ствара се тјескоба, на путу за катун стока прелази преко туђих имања и оштећује пољске усјеве. Правилном члана 30 нормирана је пољска штета и идентификован субјективни однос штетника према причињеној штети. Основ и обим његове одговорности зависи од тога да ли је штета ненамјерна или је почињена „навластито“. За похару „: .жита, сијена, винограда, бостана, зграде расадника. .“ штета се плаћа по процјени главара. Ако је штета хотимична, штетник сноси и кривичну одговорност, предаје се суду „. .да буде кастигат како злочинац. “ Услов за коришћење комуна је посјед приватне имовине. Правила о пречекуповини непокретне имовине, путем које се стиче и право на удио у комуници, уређена су у чл. 15 Законика. Ко би хтио „. .продавати кућу или баштину или виноград или метех и дубраву. .“ мора прво понудити близику и мергинаше, па ако они не би хтјели купити слободан је продати коме хоће, али „у своје село или у своје племе“. Прописима о пречекуповини род чува своју компактност и брани се од продора туђина у своја комунска пасишта.

Непосредна интервенција државе у режим комунских испаша, до средине XIX вијека, скромних је размјера. У свакодневној пракси органи власти се уздржавају од захвата који би угрозили аутономију братственичко-племенских колектива приликом унутрашњег устројства и организације режима на комунским пашњацима. Ови органи су објективно ограничени и немају моћи за такве захвате. Они немају ни интереса да то чине, јер је режим планине, с обзиром на објективне околности, за то доба најцјелисходнији. Режим планине је дуготрајним вршењем уходан, он је ослонац конзерватизма у друштвеној свијести, радикалне мјере државне власти у правцу његове измјене наишле би на комплетан отпор окошталог „комунског“ обичајног права. Стога је интервенција државе ограничена на „спољашње“ односе и парцијална је. Она се тиче односа који су од непосредног интереса за процес јачања државе, за унутрашњу и спољну безбједност Црне Горе. Учестале су диобе комуница, борба за пасишта поприма облик међуплеменског рата, ствара се несигурност која је основна сметња стварању државе, а уједно и сметња регуларној економији и уобичајном кретању сточара. Стога се активност државе исцрпљује у разграничавању комунских пасишта између братстава и племена, у мирењу крви насталих поводом захватања туђих пашњака и отимачине стоке на њи-

ма,⁴² у изравњавању спорова који су везани за искоришћавање пашњака у граничним подручјима Црне Горе.⁴³ Државни органи предузимају и неке друге, маргиналне, мјере. Као вид казне за особито тежак преступ имовина кривца се, одлуком власти, некад оставља у комун његовим сељанима.⁴⁴ Судска власт, у ограниченом обиму, интервенише и у споровима око накнаде штете коју стока чини на комунским земљиштима.⁴⁵ За непоштовање својих мјера држава пријети особито оштрим санкцијама,⁴⁶ које нијесу свагда ефективне.

Државни органи посредно интервенишу у режим комуница и преко наследног права. Пошто се братства не жене и не удају између себе, већина њих у то доба је егзогамна, наследно право одиве ствара латенту опасност од увођења туђинца у комунску испашу. Обичајно право је против наследног права одиве која има живу браћу. И тамо гдје браће нема наследно право

⁴² Одлуком од 14. априла 1836. године Црногорски суд врши умир крви и разграничење између Пипера и Бјелопавлића око планине Штитова. Пошто је пребио главе за главе, за претијец од 10 глава бјелопавлићких суд даје Бјелопавлићима један дио пиперског Штитова: „...за ове 10 главах бјелопавлићкијех дасмо трећи дио од Штитова пиперскога и то од доње банде до планине Бјелопавличке“ (*Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, Цетиње 1964, 201, у даљем тексту: Црногорске исправе...), 25. априла 1838, године предсједник Црногорског сената Перо Томов Петровић са члановима Сената, гвардијом и перјаницима дијели Бјелопавлићима Косови Луг, „...око којега се погоњаху све три обшине Бјелопавличке“, (*Црн. исправе...*, стр. 211). Суд упућен од владике Петра II и Сената одређује 16. априла 1839. године међе између Куча и Пипера у Златичком пољу, а 18. августа 1841 године утврђује се граница између Бајица и Бјелоша (Исто, 228). Шеснаестог јануара 1843. године разграничени су Стијењани и Рогамљани с тим да „...Рогамљани имају дио у планину ће су га прибе имали свућ“ (Исто, 230).

⁴³ Сељани Малих и Великих Залаза пасу стоку изнад Доброте, у аустријском приморју, а не плаћају „травнину“. Мјешовити суд Његуша и Доброте од 1. и 6. марта 1835. године обавезује и једне и друге да дужну заосталу траварину (Малозалажани од 115 талира, а Вељезалажани од 80 талира) плате у ратама у предвиђеним роковима (*Црн. исправе...*, 193, 194). На општем збору од 29. августа 1838. године Подгорани истичу да без разлога плаћају „травнину“ Паштровићима на Паштровску гору, која је у аустријској граници, јер да на ову гору имају право по основу „Крисовуља“, па траже да им се на њу призна право послужја и својине (Исто, 213).

⁴⁴ Осмог маја 1846. године распродата је имовина Маретовића из Цуца који су, због крви, побјегли у Турску. „...Вода и више ње долине... осташе као комун Малоцуцима“ (*Црн. исправе...*, 233).

⁴⁵ Гвардија Катунске нахије прописује 5. јула 1833. године казне за похару и крађе између Чевљана и Бјелица који се споре „...около брањевинах, и око горе, како је један другоме сијеку и краду без питања“ (Исто, 185).

⁴⁶ У доба владике Рада спор између Морачана и Васојевића „око Таре и ливадах у Тару... бјеше довео међу њима до покоља“. Суд, на челу са Пером Томовим, разграничио је Тару међу Васојевићима и Морачанима. Која страна не би поштвала ово разграничење плаћа глобу, а сем тога на њега има да буде „...господар и сва земља и да му трага не оставимо у нашу земљу...“ (АИИ, исписи из БАЦ, XVI, 15, издање јуридичких исправа, преписи учитеља Нешића, 7).

сестре је „крње“ Она наслеђује баштину. Кућа и окућје, зграда, обори, гумно за које је везано и право на удио у комуну, остају за њену ближику. И са оним дијелом непокретне имовине који прими, за случај њене продаје, одива има претходно да понуди ближику, па ако ова не купи може продати неком другом.⁴⁷ При тестаменталном располагању, кад је тестатор жена, притисак друштвене свијести опредјељује вољу тестаторке на начин да своје очинство (кућу, појату, гумно и оборе) остави роду, а мужу тек оно „... што смо куповали заједно отка смо се стали.“⁴⁸ Судске одлуке тако формално санкционишу, и преко наследног права одиве, постојећи режим планине.

Средином и у другој половини XIX вијека Црна Гора је средила и утврдила своје државне границе и тиме пресјекла нека сезонска кретања сточара,⁴⁹ а друга упутила новим правцима.⁵⁰ Данилов законик од 1855. године и низ специјалних прописа из друге половине XIX вијека правна су манифестација крупних измјена у основици црногорског друштва. Ни овај законик не говори непосредно о комуницама и полуномадском кретању стоке, али поставља основ за даљу деградацију ових облика живота. У врху Законика су одредбе о заштити приватне својине. Лична и имовинска безбједност обезбијеђене су сваком Црногорцу и Брђанину и нико не може „... у ове светиње дирати“ (чл. 2). Свако је господар своје имовине и може њом слободно располагати како заживотно тако и за случај смрти (чл. 49). Домет тестаменталног располагања је знатно шири: чак и оружје које, по обичају, иза оца без синова остаје његовој близики, отац може завјештајем оставити „... ћери или коме другоме“ (чл. 53). За насртај на туђу имовину предвиђене су особито тешке казне: покрађа се казни смрћу или бешчастећом казном — тољагањем (чл. 78, 79 и 80). У чл. 59—63 узакоњена је обавеза плаћања пореза — данка, а чл. 70 говори о законском интересу на зајам и о заложном праву. Ове одредбе Даниловог законика су детерминантне за све друштвене односе, па и за оне који њиме нијесу непосредно нормиране. Оне најдубље задиру и у режим комуница и сезонских покрета стоке.

⁴⁷ *Црногорске исправе*... , одлуке № 160 и 164.

⁴⁸ Исто, одлуке № 204.

⁴⁹ Послије Берлинског конгреса 1878. године Црна Гора је добила Подгорицу и Зетску равницу, а тиме лишила малисорска племена њиховог природног спуштања на зимовник у Ђемовско поље. У писму војводи Већир-бегу Османагићу, Министарство унутрашњих дјела налаже да се пази на грудску стоку која прелази границу и да се издејствује кажњавање Груда чија стока пасе унутар црногорске границе (АСРЦГ, МУД 1882, акт 3628—3961, № 3832). Као што је већ речено, последије разграничења између Црне Горе и Турске 1858/59. године, Кучи који су остали унутар Турске онемогућени су да своју стоку изгоне на дио Црногорског Кома, (Записи, Цетиње 1/1941, 22).

⁵⁰ Фонд комуних пашњака је, последије Берлинског конгреса, на подручју Брда и Дурмитора знатно увећан на терет Турске, што је довело до озбиљних преоријентација у полуномадском сточарењу.

Непосредна интервенција државе у режим планине у овом периоду је свеобухватнија. Појединачним наредбама и посебним прописима конкретизована су начелна одређења Даниловог законика и дјелимично су нормирани појединачни односи који се тичу комуница и полуномадског сточарства. Жива судска пракса позитивише норме „сточарског“ обичајног права, преиначава их и саображава конкретним условима, па у виду прецедента подстицајно дјелује на стварање нових норми тога права.

Нарочито у новодобијеним крајевима држава интервенише отворено у комунице, често се не базирајући на стечена права. Сврха ових интервенција је успоравање процеса пропадања ситног посједа као масовне базе полуномадског сточарства и завођење реда у друштвеним поремећајима пољубани режим планине. У наредби капетану Јевту Николићу у Луково од 11. IX 1870. године Црногорски сенат наређује да иноплеменици не пасу стоку на туђим комуницама, а они који су тамо већ подигли своје торове имају их маћи. Удионичари у комуницама који немају своје стоке могу узети туђу на испашу и тако се помоћи. Ко има 50 својих оваца не може туђе узети, а ко их нема може узети до 100.⁵¹ У другој наредби, од 8. маја 1876. године, даје се на знање да су катунци преоптерећени усташком стоком, па се налаже да се она равномерно распореди на све катуне.⁵² Тамо гдје је спор око пасишта између братстава и племена, судска власт доноси и привремене мјере о праву испаше, које трају до коначне одлуке суда о власништву над комуном.⁵³ На катуне се, одлуком власти, шаљу и иноплеменици, утире се пут схватању да пасти може гдје ко хоће.⁵⁴ Држава некад одузима комунице и од оних који их отму у рату и уступа их неком трећем.^{54а} Умјесто реда, државна власт, објективно неспособна да организује планинску економију, ствара неред. Држава уређује режим селине, поставља међе између селине и радне земље у селу, уређује пут за сточни прогон и „возник“, оставља нарочити

⁵¹ Арх. центар Никшић, акта нераспоређена, арх. Ј. М. Николића, № 83.

⁵² Исто, № 120.

⁵³ Сенат налаже никшићком начелнику 10. августа 1874. године да заповиједи Жупљанима како не би бранили Пиперима да стоку пасу у Сувом врху, „...ће су пасли до лани...“, с тим да се у даљем поступку одлучи која страна има својину на пасишту. (Исто, № 96).

⁵⁴ У акту министру унутрашњих дјела од 23. јуна 1882. године војвода Лазар Сочица из Пиве извјештава да је, по наређењу господара, нашао 10—15 колиба за љетиште Папићима. Колибе су између Волујака и Кома, и Папићи могу тамо гонити стоку кад хоће (Архив СР Црне Горе, у даљем тексту: АСРЦГ, МУД, акта и наредбе 1987—2405, № 2199).

^{54а} У априлу 1882. године Радуловићи се жале да им је одузета комуница Рихали, коју су освојили од Турака и без које њих 100 кућа живјети не може, а власт је дала Радоју Савову (АСРЦГ, МУД, акта и наредбе 1882, бр. 1252—1654, № 1291).

комун за млин, одређује појила за стоку.⁵⁵ Веома прецизно и до у појединости уобличава се режим планине на пасиштима која су последице ратова 1876—1878. године ослобођена од Турске. Сентенцијом од 7. августа 1887. године Велики суд, по налогу књаза Николе „уобличио“ је планину „Бјелопавлићку и Усташку“ у Сињајевини. Прво су стављене границе око планине усташке и бјелопавлићке, одбијен је захтјев усташа за диобу планине, те ова остаје у заједницу и својину свих Бјелопавлића и усташа. Катун бистрички под Планиницом остаје у селину „... зато што људи гноје земљу“ Ближе су одређена мјеста гдје ће која страна постављати катуне, а „... Лијепи до међу поменуте катуне оста за пројав стоке у пасиште.“ Као што су „... поређани катуну на пореду тако да и стоку отварају уз планину, а пошто се поодмакну од катуну да обрћу чобани стоку кудије кога воља кроз планину а водопојима да се служе како је коме на сенат с катуну“. За пројав стоке на воду одређен је пролаз, а за пропуштање стоке преко међе која одваја планину од усташке селине предвиђена је новчана глоба. Сјеча горе за нужне потребе катуну допуштена је изнад линије која одваја планину од селине. Крмад су од штете за планину, па ко их од Бјелопавлића или Усташа изагна на комун глоби се са 10 фиорина. Рок издига стоке је 15. јун, а у случају да је прољеће лијепо странке могу тај рок одредити од почетка до средине јуна. Ако би прољеће било студено, рок издига помјера се до 25. јуна. За преурањени издиг предвиђена је новчана глоба. Здићи са планине може кад ко хоће.⁵⁶ При формулисању режима планине на Сињајевини ова сентенција је, очигледно, имала за узор постојећи, временом провјерени, режим планине у Старој Црној Гори и Брдима.

Притисак за диобу комунских пашњака у ово доба је особито изразит. С једне стране је притисак масе депосједраног сељаштва које без стоке или са малим бројем стоке стварно не користи комуне, па би њиховом диобом и крчевином побољшало свој положај. На другој страни је слој богатијих сељака и трговаца за које је стока од животног интереса, не само као средство за рад и прехрану већ у првом реду због трговине и давања у закуп, преко којих се акумулира зеленашки и трговачки капитал. Тај слој је против диобе комуница. Инфилтрацијом у туђе братственичко-племенске комунице, разједањем њихове компактности он у разним видовима продире у туђа пасишта. Куповина приватне имовине је услов за стицање права у комуни. Бива да иноплеменик плати и најмање имање у његовој двојструкој вриједности ако је племе продавца богато пашњацима и шумом. Племеник продавца нема интереса да конкурише купцу, јер ионако има удио у комуни. Како је право на удио у комуни

⁵⁵ В. сентенцију војводе Церовића од 28. октобра 1885. године о разграничењу између села Липова и новонасељеника код Колашина (С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва I*, Београд 1953, 261—263).

⁵⁶ Арх. центар Никшић, Ј. Николић, 1888, Ф VIII, омот III, № 11.

везано уз услов да се купац насели на купљеној имовини, дио чељади у домаћинству купца сели се у туђе племе. Купци су по правилу моћне фамилије које притискују нејачицу. Сеоски комуни се дијеле, купују их имућнији сељаци.^{56а} Тамо гдје има богате паше појединци узимају на љетњу испашу стоку главара-иноплеменика, да би их ови за узврат ослободили пореза и јавних дажбина.⁵⁷

Држава чува ситни посјед и разним мјерама опире се притисцима за диобу и крчевину комунских пашњака. Не само економски већ и политички разлози силе је на то. Она хоће да заустави или успори процес пролетаризације масе сељаштва која се прелива у економску емиграцију. Емиграција масовно одводи најбољу радну снагу у европске и ваневропске земље и слаби одбрамбену снагу земље. Стога се, у појединачним актима и уредбама константно наглашава да комунице морају остати недјелљиве, да и сиромашним сељацима треба омогућити држање одређеног квантума стоке. У наредби Министарства унутрашњих дјела број 607 од 4. септембра 1884. године наводи се да често долазе „.неки људи те давијају за комунице, желећи да се исте дијеле“, да диобу хоће „.они људи, који немају своје стокe или је са свијем мало имају“. Кад би се ове диобе допустиле, не би „.нико ни најмањи број стоке држати могао...“, па се налаже да се комунице, биле оне сеоске или племенске, не смију дијелити, већ да стоје у комуну и да сваки сељанин или племеник може на њима стоку пасти. Онима који немају своје стокe допуштено је примати туђу, како на љетовиште тако и на зимовник — у ортачину. Број туђе стоке која се може примити зависи од мјесних услова („.како се ће види“), с тим да се у сеоске комунице може примити највише до 50, а више, тј. племенске комуне, до 80 брaва. Сврха ових мјера је да се комуницама користе „.и они који живога немају“.⁵⁸ Ова наредба, са неким измјенама, поновљена је скоро текстурелно у Наредби МУД-а број 1115 од 1. новембра 1896. године. Измјене су у томе да ко нема своје стокe или је има мало може догнати на катун туђу до броја од 70 ситних брaва и 5 говеди, с тим да се говедо може замијенити и коњчетом. Ко жели узети више говеди или коња а мање брaва може то чинити, у оквиру горњег броја, с тим да се свако говече или коњче рачуна у 5 брaва. Држаоци туђе стокe „...могу са стоком пасти у свако доба године куди-јен и други њихови сељаци своју стоку пасу, па то било у сеоском или племенском пасишту“.⁵⁹ Против диобе комунских пашњака и одјелите продаје права на идеални дио у комуници изјашњава се судска пракса чак до другог свјетског рата. Ова пракса је заступала став да се .заједничко комунско добро

^{56а} АСРЦГ, Сенат 1875, за прекуцавање, № 122.

⁵⁷ АИИ, исписи из БАЦ, о потоцима, комунама XIX, 6 стр. 2, 3.

⁵⁸ Зборник... II, 138, 139.

⁵⁹ Зборник... II, 231, 232.

...није смјело дијелити“.⁶⁰ Наредба Великог суда о мирењу дугова од 12. децембра 1882. године иде у склоп мјера за задржавање сељака на ситном посједу и чување његовог идеалног удјела у комуни. Наредба оставља презадуженоме гарантовани минимум непокретне имовине, који је услов и за уживање комунских права: дужнику се узима за дуг све покретно и непокретно „...осим крова над главом, најпотребитијих хаљина, најпотребитијег покућства, земљодјелског алата и јединог рала земље“.⁶¹ Иако прописима на то није овлашћена, држава се понегдје користи правом пречекуповине у своју корист за случај да туђинац купује непокретну имовину ради дијела у комунском пасишту⁶² или тамо гдје треба заштитити неповредивост комунског добра. Тако у једном случају властима у Бјелопавлићима даје се овлашћење да се кућа-плотњача на бријегу Зете (комун) може продати уз услов да купац на њу ништа не надзиђује. Ако то жели, општина се може користити правом пречекуповине куће, „...па нека је поруши или на нешто друго употреби“.⁶³

Све ове мјере су палијативне и, без обзира на субјективна опредјељења државних власти, објективно иду на руку сеоским газдама и трговцима. Комунице стварно користе посједник стоке, који је заинтересован за недјелљивост комунских испаша. Разним видовима спреге и ортачења искоришћава се радна снага оних који су без стокe и није им остало друго осим голо комунско право. Богаћењем на бази комуна имућнији слој врши притисак на ситни сељачки посјед и разара га. Некад база „егалитарног“ родовско-племенског друштва, комунице су се претвориле у своју супротност и постале су негација тога друштва. Принципијелна настојања црногорских власти да се путем недјелљивости комуница одржи ситни посјед и база сезонског сточарства поткопана су, не само објективним процесом друштвеног развитка већ и другим правним мјерама које је донијела та иста власт. Општи имовински законик од 1888. године (у даљем тексту: ОИЗ) узаконио је класично облигационо право, право произвођача роба, које снажно стимулише раслојавање друштва и

⁶⁰ Из разлога пресуде Великог суда у Подгорици Пл. 4/40—4 од 16. марта 1940. године и пресуде Великог суда у Цетињу бр. 73 ех 1206—IV 1901, 493 (Арх. центар Никшић, 1919/14, Окружни суд СХХVI-I-19). Ако не купи читаву имовину и на њу се не пресели, другосељанин не може купити одјелито и комунско право, макар уз њега купио и неки дио личне имовине (Пресуда Великог суда од 16. новембра 1933. год. бр. 1242 — IV — 1933 — 348, Правни зборник Подгорица, 7—8/1940, 47, 48).

⁶¹ Зборник. ., II, 116.

⁶² Марко Петровић из управе Приморске нахије извјештава Цетиње да је Ђуро Радуновић продавао даровану земљу у околини Улциња (по дозволи књаза). Земљу је купио неки малисор из Светог Ђорђа за 30 фиорина. Пошто је дознао да је Малисор купио земљу „...да би се са стоком увалио...“ у пасишта, Петровић извјештава да је земљу откупио за државу и дао Радуновићу 30 фиорина (АСРЦГ, МУД 1900, 217—462, бр. 523/3).

⁶³ АСРЦГ, МУД, Цетиње 1—216, № 89/3.

распад колективних облика живота. Одредбе ОИЗ-а штите власника од невласника, оне су формулисане у корист повјериоца, на штету дужника. Код зајма, нпр. ако уговором није углављено кад ће се зајам вратити нити се рок враћања према приликама може утврдити, дужник је препуштен на милост зајмодавцу: зајам ће се вратити онда када зајмодавац откаже дужнику даље чекање (чл. 259). Јемство обезбјеђује повјериоца тако да јемац одговара, ако другачије није уговорено, не само за главни дуг него и за свако приложје које је основано било кад је јемство постало (чл. 459). Ако дужник имањем отанча, побјегне из земље или се догоди нешто друго што чини „... да није могуће или је преко мјере тешко наплатити дуг од дужника“, обавеза јемца на исплату дуга је примарна а не супсидијарна (чл. 461). Кад се отац презадужи и његово имање припадне повјериоцима, синови одговарају за дуг оца и својом будућом тековином.⁶⁴ У чл. 183 конституише се установа подлога: са имовине дужника коју може узети за обезбјеђење дуга повјерилац скида плодове и дохотке „...у замјену добити на главно“ Прописи који штите гарантовани минимум од куће и једног рала земље, који је услов за очување дијела у комуници, од слабог су практичног значења. Иако му је тај минимум поштеђен од принудне продаје, сељак на њему не може егзистирати, још мање држати стоку, његово право на комунску испашу је фиктивно, он је принуђен да гарантовани минимум својевољно отуђи. Продаја оваквог минимума због „...веће муке и потребе“ је честа. Но, и прописи о гарантованом минимуму деградирани су подредним прописима и судском праксом. Варошке куће се не штите гарантованим минимумом: повјериоци се приликом намире дуга не „...морају обазирати куд ће се дијевати њихови сопственици“.⁶⁵ Власт допушта продају гарантованог минимума и у случајевима ако је дуг из основа лупештине, ако треба наплатити глобу за ванбрачне преступе, ако се у име власти нешто од другог узме и потроши, или је дуг из основа уништења туђег аманета.⁶⁶ Ко се исели из земље гарантовани минимум од рала земље и куће иде његовим повјериоцима. За државни дуг — вађевину узима се не само кућа и рало земље већ и оружје дужника.⁶⁷ Туђин се увлачи у комунице и сезонска пасишта и другим — посебним путем. Под притиском дубоких друштвених промјена, суд је тридесетих година XIX вијека признао удιο у родском комуну и удови која се уда ван племена.⁶⁸ Противно обичају да једно лице не може имати двострука комунска права, Велики суд је

⁶⁴ Тач. 12. Наредбе о мирењу дугова од 12. децембра 1882. године, Зборник... II, 117.

⁶⁵ Исто, тач. 9 наведене наредбе.

⁶⁶ Тач. 7 Наредбе о наслеђству, као и о томе кад се презадуженоме може продати рало земље, кућа и др. Зборник... II, 190.

⁶⁷ Арх. центар Никшић, Арх. кап. Ђока Вишњића, Ф. II, омот II, год. 1887, № 11 и 14.

⁶⁸ Правни зборник, Подгорица 7—8/1940, 48.

1920. године утврдио да лице које се сели из свога пребивалишта на купљену имовину, а не прода сву своју имовину задржава право комуна у пређашњем мјесту, без обзира на то што је у мјесту гдје је купило имовину стекло комунско право.⁶⁹ ОИЗ је у чл. 62 легализовао право другосељанина и иноплеменика на удио у комуници и онда када се стално не настане на купљеној имовини, а то уз услов да је продавац имовине претходно имањем нудио своју ближику па од њих нико није хтио да је купи. Све ове мјере унијеле су суштинске промјене у режим планине и ослабиле су основицу за масовна и дуга сезонска сточарска кретања.

Процес разједања комуница и деградације сезонског сточарства успорен је конзервативним дјеловањем обичајног права које вуче натраг и опире се новим односима. Ретроградно дејство тога права уочљиво је код свих односа који се посредно или непосредно тичу комуна и сезонског сточарења. Премда је судска пракса у другој половини XIX вијека усвојила став да кћерке и сестре без живе браће имају макар ограничено право на удио у попашу и комуноу, честе су њихове жалбе да то право не могу користити јер „недаду им рођаци њиови“.⁷⁰ Ближика се тешко одриче свога права из доба владике Рада када суд „... ние давао гору да носе одиве“.⁷¹ Приватна својина унутар комунских испаша је „крња“, отпор њеном потпуном уобличавању је комплетан, приликом сезонског напасања стоке власник ливаде у планини трпи ограничења као и остали „племенници“. Општим гласом „свијех домаћина“ он је приморан да издиже на планину кад и други, да гради колибу и да пасе стоку гдје и други. Са своје ливаде може косити сијено, и то му је једина корист. Ако би му се допустило да издигне прије осталих, он би штетио стеченим правима „племенника“, са своје ливаде попасао би комуноску и тамо чинио штету, пошто покоси своју ливаду његови сељани не би могли искористити своје право попаше на њој. Судска пракса седамдесетих година XIX вијека повија се за таквим схватањем.⁷² Макар продао читаво своје приватно имање и иселио се на њега, домаћин се најспорије одриче свога права на удио у комуноу. То право ће му се понегдје, упркос обратном ставу закона и судске праксе, у случају повратка сачувати и признати, и то не само њему већ и његовим

⁶⁹ Исто, стр. 49.

⁷⁰ Командир Миро Павићевић извјештава Сенат о диоби „пустиње“ Павла Вучинића, иза кога су остале кћери и сестре. Половину заоставштине су узеле кћери, а другу половину сестре. Како им у уживању насљеђа сметају рођаци, и једне и друге „моле суд и господара“ да потврде „... може ли им бити да стое на њину баштину и ливаду и на катун и да пасу испашу кудијен је и Павле пасео...“ (АСРЦГ, Сенат 1870, акта 1—458, акта недатирана...).

⁷¹ Исто, Сенат 1870, нар. и расп. бр. 1—593, К. бр. 157/870.

⁷² АИИ, исписи из Бац, XVI, 16, из судске праксе. О женидби и комуноу.

потомцима, по мушкој лози, па се ови послије 100 и више година вратили у стари завичај.⁷³ Сељани се, и до другог свјетског рата, опиру доласку туђина у њихов комун, макар овај имао одобрење од власти.^{73а}

О комуницама, у којима је најглавније гора, паша и вода, Општи имовински законик је донио само оквирне одредбе: племе је „...прави имаоник за све што се тиче опште племенске заједнице, племенским имањем управља племенски збор“ (чл. 709 и 710), ни један племеник не може продати или одјелито уступити своје право на заједничку неподијељену имовину. Пропис члана 713 посредно допушта да племеници могу општим договором раздијелити заједнички иметак на поједина села или братства или куће (домаћинства), уз услов да на дијељенике прелазе права и обавеза која су са тим дјеловима спојена. Овај пропис сукобио се са поменутих наредбама о забрани диобе комуница, па је у свакодневној пракси — негдје изричито а негдје непотпуном и погрешном интерпретацијом — заобилажен. А што се тиче управе и уживања племенских добара, уређење тога питања остављено је закону, обичају, наредбама и правилима која обичним начином збор поставља (чл. 711). Како у законима о томе није ближе речено, појединачно уређење односа који произлазе из сезонског коришћења комуница, уређење режима планине и селине остављени су правилима обичајног права. Та правила не морају бити једнообразна, она у појединостима имају један изглед на дурмиторско-сињајевинском, а други на комском подручју. Другачији је режим планине и селине у старој Црној Гори од онога у Брдима. Сва та правила, писана и неписана, мотивисана су разлозима економске цјелисходности, разлозима најекономичнијег коришћења заједничких комунских пасишта зависно од мјесних прилика, климе и вегетационог периода. Аутономија братственика и „племеника“ у режиму коришћења комуна, у свакодневној пракси, није потпуна како би то излазило из члана 711 ОИЗ-а. Уговори — правила која о томе постављају село, братство и „племе“, подлијежу одобрењу државних органа који, по правилу, санкционишу постојеће стање и принципијелно не задиру у старином уходана правила обичајног права.

Људи са мало стоке не издижу на високе планине. Ко нема више од 5—6 брера остаје у селу.⁷⁴ Како они тако и власници

⁷³ Уговор села Штитара о комуници у Ставору од 1886. године. (Јован Челебић, Одредба о комуници, Побједа, Титоград од 10. новембра 1974, 17). У Бјелопавлићима су се у 1925. години договорили да нико од њих не може продати своје комунско право. То право остаје исељеном братственику макар се када вратио (С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва I*, Београд 1953, 229).

^{73а} Сељаци су порушили кућу Радомана Рацића коју је подигао у Жабљаку по одобрењу власти. Тврде да земљиште није општинско, већ сеоски комун (Арх. центар Никшић, СХХVII/31, Окружни суд, 1—15).

⁷⁴ АИИ, исписи из ВАЦ, XVI, 16, из судске праксе: о жендиби и комуни.

великих стада, до времена предвиђеног за издиг, напасају своју стоку на пашњацима испод планине и у сеоском атару. У сеоске пашњаке — оселину — иду не само сеоске комунице већ и право на попашу туђе обрадиве земље и ливаде које се, последије скидања фрута, претварају у комун и иду у јединствену пашну цјелину. Право на попашу туђег имања није ограничење права својине у савременом правно-техничком смислу, то је остатак ранијег већег права друштвеног колектива на земљиште које је обредом претворено у својину појединца. Уколико је то право шире, својина је мање развијена; она је скорије датума. Право испаше на приватној имовини је распрострањено. Има га како у никшићком округу, Васојевићима и Зети тако и у старој Црној Гори.⁷⁵ Оно је удомаћено до те мјере да је нашло свој правни израз и у ОИЗ-у. Имовински законик га је регулисао у смислу општег режима планине и селине. Ко је овлашћен да пасе на туђој земљи тај може у одређено вријеме или иначе „кад радњи тежачкој не смета“ на њу догонити стоку, али не туђу или ону која је намијењена за трговину. Ако то није уговором изричито одређено, крмад се не могу гонити на заједничку испашу, а тако ни козе гдје је забрањено да се држе. Обим права исцрпљује се у праву на испашу, ко пасе стоку не може и траву брати, сем ако је на то посебно овлашћен (чл. 857). Право на испашу имовине у свом атару последије скидања усјева посебно је право сељана. Макар били власници приватне имовине у томе атару другосељани немају право на заједничку испашу.⁷⁶

⁷⁵ Трагова о праву испаше на туђој имовини има и у судским одлукама из прве половине XIX вијека. Одлуком од маја 1839. године чланови Сената, гвардија и перјаници разграничавају Чевљане и Пјешивце, и у погледу њихове граничне имовине одређују: „А пошто се сијено покоси, да с питањем једног другог пуштају и да стоку пасу као поправи сусједи“ (*Црногорске исправе...*, 220). Током читавог XIX и у почетку XX вијека у Горанском, пошто се покоси сијено на ливадама, пасе гдје ко хоће. И последије диобе метеха братство пасе на њему (АИИ, исписи из ВАЦ, XVI 13 II *Notae ethnogr.*, 1894/II, стр. 2). У Пиви се земља, последије скидања плода, колективно пасе (О. Благојевић, н.дј., 305). Заједничка испаша на приватној имовини трајала је у Ријечкој нахији све до почетка XX вијека (А. Јовићевић, *Ријечка нахија*, 762). Држање ситне стоке је немогуће на ситном пољопрвредном имању. Слобода испаше на приватној имовини последије скидања усјева и косидбе ливада (у Никшићком пољу, Цеклину, Крајини, Шестанима, Мркојевићима, Васојевићима и др.) последица је крајње нужде. Због истих разлога, при диоби сеоских шума на појединце сељани задржавају право напасања своје стоке „... на свачијој диобом добијеној шуми“. Шума је важна за држање стоке не само због паше већ и ради кресања листа и брсти за њену зимску прехрану (Д. Вучковић, н. дј., 86, 87). Установа заједничке испаше, у Богишићевој грађи, упоређује се са римском *servitus pascendi* и *compascendi* (В. Богишић, *Правни обичаји Словена*, Загреб 1867, 172). Испаша у црквеном комуно слободна је за све сељане (Ј. Ердељановић, *Кучи...*, 1907, 233).

⁷⁶ Сељаци из Горње Зете (Ботун, Српска), имају приватне ливаде у Доњој Зети, на обали Скадарског језера. Они косе сијено, беру дрва са њих, али немају право да напасају стоку на ливадама у овом удуту последије косидбе. То право припада околним селима.

Велика етапна сезонска кретања сточара ка високим љетњим пасиштима, која трају по десетине дана, нестају у XIX вијеку. Сточари се стално насељавају и постају земљорадници. Смањују се површине за стоку. У сјеверном дурмиторско-сињајевинском региону пасишта се граниче са сталним насеобинама, катуну су на граници села, нема осјетнијег пењања ка пасиштима, издиг и здиг стварно не постоје. Има помјерања насеља на зимско и љетње станиште. Југоисточни дио Сињајевине држе Бјелопавлићи, који се до тамошњих пасишта крећу 2—3 дана, преко Никшића, Шавника и Боана. Сточари из Брда, Горње Мораче и Никшићке Жупе стижу на Морачке планине за један дан. Пази се да свачија стока једновремено стигне на планину. Ако неко изостане, сачека се — да би у исто вријеме сви пришли на пашњак.^{76а} На Бјеласицу издижу сточари из Колашина са западне стране. Са јужне и источне стране издижу Васојевићи, а са сјевера сточари из Бијелог Поља. Приликом издига стока се прво напаса на прољетњим испашама изнад села, а тако и послије здига и повратка у зимовник. Има и јесењег враћања на планинска пасишта — „на повратке“.⁷⁷ На Дурмитор се издиже око Спасова-дне, а здиг је тек у јесен, о Крстовдану. У селу тада нико са стоком не остаје.⁷⁸

Кучи издижу на Ком о Петрову-дне. Полази се ујутро. Иде се етапно и ноћива у Церовцу. Здиг је од Шћепању-дне, такође у етапама, преко средњих и доњих планина у правцу зимовника. Након здига већина њих иде „у попас“, на зимска пасишта у Какаричку гору, Златицу, Цијевну, гдје и у току прољећа неко вријеме проведу. Многи се са стоком баве у сеоским метесима или иду „у повратке“ на свој или туђи катун. У доњу кучку планину (Стравче — Хотска корита) издиже кад ко хоће. Издиг у средње кучке планине је од 10. до 15. јуна.⁷⁹ На издиг се обично не полази прије изласка сунца. Обичајно право везано за сезонско кретање сточара најпотпуније је разрађено и најпрецизније дефинисано код Куча. Као синтеза тога права од интереса је племенски уговор сачињен на Роге од 29. априла 1904. године, а потврђен актом Обласне управе у Подгорици бр. 1273/1904. Овај уговор формулише режим планине за Вељу Коштицу, Рикавац, Широкар и све средње кучке планине од Жијова до Кома. „Скупштина изабрана испред племена Кучкога“ ријешила је

^{76а} Клименти зимују са стоком у Приморју, љети иду у планину. Маркар пут био дуг 8—10 конака хода, кад се приближе планини сви се скупе на уговореном мјесту да би у одређено вријеме скупа изашли на пашњак. Селчани издижу у Јешницу, с тим што прво сачекају док дођу њихови сународници из Приморја. На главној скупштини, на Петровдан, утврде термин кад ће изаћи на коју планину А. Јовићевић, *Малесија...*, 46, 99, 100).

⁷⁷ М. Марковић, н. д. ј., 534, 536, 537, 539.

⁷⁸ П. Влаковић, *Неке етничко-антрополошке карактеристике села Црне Горе на Дурмитору*, Гласник Етн. музеја на Цетињу, II књ., II том. Цетиње 1962.

⁷⁹ С. Дучић, н. д. ј., 12, 20, 23, 35, 36.

да је издиг са стоком у Стравче, Корита и Рачаму слободан сваком Кучу који дио има, у свако доба године. Пошто појас кучких планина припада разним климатским и вегетационим зонама, дан издига у њих није једновремен, већ се одређује „према времену и потреби сваке године“. Прераним издигом утире се трава. О дану издига обавјештавају се власт и сељани барем 20 дана раније, „да би се народ приправио и снабдио потребитим приликама издига“ Нико нема право да прије другог изађе на пасиште, да би се осигурао истовремени приступ на њега: „ни један Куч не смије пријећи: врх Прага, Шкаљу, Кунину, Рашов ками и Цук Симонов, прије него буде најмање пола уре дневно од самнућа (сванућа — П.С.)“ Ко преступи ово правило бива глобљен са 20 круна. Слободан је сваки Куч догнати ситне стоке, своје и туђе, колико хоће (само не јаловину), а од говеди може догнати само своју. Ниједан Куч не смије довести јабанца у планину, сем ако му то племе изричито дозволи. Забрањен је издиг са свињчадима, осим ако се уреди тако „да не могу ришкат“ Нико не смије посјести туђи катун и стан, сем по дозволи њиховог власника; са оним који узме грађу са туђега тора или стана поступа се као са лупежом, за кога је, иначе, црногорским прописима, предвиђена најтежа — бешчастећа казна тољагањем. Ко се с јесени враћа на планину може ући у туђу колибу само по дозволи власника. Катун се, иначе, могу поставити и премјестити само по одлуци племенског збора.^{79а} Истим уговором предвиђа се да се између кучке и туђих планина поставе стални и непомични међаши. За штете у туђим пасиштима и (обратно) за штете које сусједна племена учине у кучком удуту, по тач. 13. Уговора, са дотичним племенима треба измијењати уговоре и одредити накнаду штете. Кучи који узимају туђу стоку на љетовиште могу је држати у сеоској комуници само три ноћи прије издига и једну ноћ послѣ здига. Стока која се узме, по већ поменутој Наредби МУД-а од 1. новембра 1896. године, ослобођена је овог ограничења. Како сви Кучи „... имају катуне одкле могу чињет испашу кудијен оте. “, нико са своје приватне имовине која се граничи с комуном не може другоме на штету пасти планину. У тач. 4 Уговора нормирано је право проласка до катуна. У неподијељеном планинском подручју „...ни један Куч другоме не смије бранити испашу, пролазе и путове. “, слободно је свакоме .са свога катуну ићи на испашу кудин хоће и докле може. Новац узет од глоба користи се као планински приход за најнужније племенске послове⁸⁰ (оправку путева, вода и сл.). Подробније излагање одредаба овога уговора од интереса је стога што кучко сточарско право служи као образац осталим брдским племенима.

^{79а} Исто, 131.

⁸⁰ Правни зборник, Подгорица 7—8/1936, 27, 30 и С. Дучић, н. дј., 23—25.

Много више него у Брдима, у старој Црној Гори одмакао је процес диобе и деградација комуница, сезонско сточарење изгубило је ослонац, класична правила о издигу и здигу су изопачена, нема дужих сточарских кретања. Извори за држање стоке су крајње осиромашени, њима се мора строго економисати. Тамо гдје још има комуна, села доносе правила о њиховом коришћењу. Та правила одобрава државна власт. Илустративан је за овакво стање уговор сељака у Штитарима (Љешанска нахија) од 1886. године, који је овјерио капетан Симон Вукчевић и који се односи на комуницу у планини Ставору. Да би се сачувала млада трава и шума, овај уговор забрањује да се стока пушта у Ставор од Благовијести до Петрова-дне, тј. од почетка априла до средине јула. Средином јула комуница се дијели на дјелове по домаћинствима, свако домаћинство има право да са своје дионице покоси траву и да сијено снесе у село до Илина-дне, тј. до почетка августа. Ако то није у стању да учини, може свој дио уступити или продати другоме. Од Илина-дне до Благовијести сваки сељак може слободно напасати стоку, ситну и крупну, на читавој комуници, с тим да ту тор или стају не смије подићи.⁸¹ Иако ту стоји изричито да ниједан домаћин не може претворити свој дио у приватну својину, из других одређења Уговора евидентно је да је комуница на Ставору била на путу потпуне приватизације.

Пут — прилаз комунским пашњацима јавно је добро, изузето из промета, и не смије се бранити. Санкција за заштиту пролаза је особито ефективна. Некад је због пута долазило и до крви.⁸² Кретање великих стада наноси штету околним усјевима и ливадама. Власници послужних добара, оптерећених пролазом, жале се на честе похаре.⁸³ Стога је важност безбједног пролаза до сезонских пасишта изузетна, и на њу се у међуплеменским

⁸¹ Јован Челебић, *Одредба о комуници*, Побједа, Титоград од 10. новембра 1974. 17.

⁸² Слично је и код Арбанаса. У циљу заштите сточарске привреде између барјака уговара се (слично „незеру“ у Црној Гори) беса стоке и чобана. Споразумно се одређује пут за слободно кретање путника, гласноша и пастира са стоком. Ако је пут под бесом, ни повјерилац крви не смије на њему убити крвника. Ко убије чобана за стоком каже се да је погазио бесу стоке и чобана и одговара колективу који је закључио бесу (С. Пуповци, н. дј., 95, 104, 105).

⁸³ Осамдесетих година XIX вијека Крушевичани се жале да су „...кад их прићера снијег и вријеме, још од Косова, ишли у Суторину“, па да су штете причињене у пролазу стимали и платили. Али их неки сметају у пролазу и у инат им кољу стоку (Записи, Цетиње 3/1939, 180—183). Честа су упозорења виших власти подручним органима да сточари при проласку до катуна слабо чувају жита и ливаде, па да им се нареди да убудуће боље пазе (АСРЦГ, МУД, акта и нар. 1887 — 2405, № 2199). И на Дурмитору појединци сметају и преграђују јавне и устаљене путеве за комун који су преко приватне имовине. Сукоба око ових путева било је доскоро (П. Влаховић, н.дј., 164).

односима много полаже.⁸⁴ Ако пролаз води преко комунског земљишта, његов правац је најкраћим, најподеснијим и без штете за другог путем до катуна. Заобилазе се јавни путеви. Нико није овлашћен да другоме чини сметњу у пролазу. Избјегавају се пролази са стоком преко приватних земљишта која су у близини насељених мјеста. Одредбом члана 856 ОИЗ-а постављено је опште правило о праву службености пролаза, које се примјењује и на прогон стоке до љетњих и зимских пасишта: Ко се постопицом преко туђе земље служи тиме није стекао право да и стоку туда прогони. Међутим, по принципу да је у већем садржано и мање, ко има право прогона стоке тај може туда ходити, возити се и најтежа бремена вући. Пролаз за стоку преко приватних земаља удара се тамо гдје је наручније за прогон стада, а куда ће бити од мање сметње власнику послужног добра.

Црногорске планине су безводне, напајање стоке на њима било је како у прошлости тако и сада озбиљан проблем.⁸⁵ У условима њене опште несташице, приватизација воде била би опасна и онемогућила би сточарску привреду. Апсолутну својину над водом ниједан племеник не може имати. Воде су, по сили објективне нужде, јавно добро. Државна власт је одлучна против присвајања воде од стране појединца.⁸⁶

Право служења водом, која је у првом реду намијењена за пиће и напајање стоке, конституисано је у корист сеоског и племенског колектива. Ако је вода на нечијој приватној земљи, стеже се слобода власника те земље. Право служења водом укључује у себе и право пролаза и провода стоке до ње.⁸⁷ Ако братственици или сељани немају од старине пут до извора, ријеке или сеоског убла ради захвата воде или појења стоке, „...удриће се пут преко земаља које леже између воде и кућа којима вода

⁸⁴ Колика се важност придаје путу види се из чињенице да су у Бјелопавлићима Ђуриочани добили од Брајовића право на издиг у Вукотицу и Пониквицу, јер су им помогли у крчењу пута за планину (П. Шобајић, *Бјелопавлићи*, СЕЗ, књ. 27, Београд 1933, 253).

⁸⁵ Вук С. Караџић, примијетио је да је у Црној Гори љети велика невоља за напајање стоке; кажу да тјерају стоку на воду у турске земље, „... па се једни са Турцима бију, док други на њима стоку поје...“ (В. Богишић, *Правни обичаји Словена*, Загреб 1867, 172). У Горњој Морачи и сада тјерају стоку на водопоје на Капетаново језеро и Требјеш, четири часа од катуна, или у прољеће покривају снијег у увалама и користе га за стоку. Дешава се да стока гине од жеђи (Побједа, Титоград, 30. јули 1975, стр. 8—9). У Катунској нахији за долазак до воде треба неколико сати хода (Ј. Цвијић, н. дј., 78, 79). Слично је стање и у Малесији. Хоти су безводни, нека села доносе воду са два сата даљине (А. Јовићевић, *Малесија*, Београд, СЕЗ, 1923, 33, 34). До Витојских извора има 7—8, а негдје и 10 km тешко проходног терена. (Побједа, Титоград, 22. јул 1975, стр. 8—9).

⁸⁶ У уговор од 20. новембра 1832. године о купопродаји имовине између Гојка Филипова и Крста Грујичића судије Катунске нахије уносе ову клаузулу: „Бус, вода оста свега Чевљанина, да нема један другоме забранит ни рећ да му није дијела у њу, но да је свакојега вода једнако“. (*Црногорске исправе*... , стр. 174).

⁸⁷ АИИ, исписи из БАЦ, Ствари... , стр. 19.

⁸⁸ С. Дучић, н. дј., 22.

треба“ (чл. 119 ОИЗ-а). Има ли на приватној земљи извор живе воде, а обичај је да се њоме бесплатно служе сусједи и сељани, њима се то право и даље признаје, макар ишли и преко земље власника на којој је извор (чл. 120 ОИЗ-а). На комунским водама стока се напаја по реду: ко се први укаже тај први и стоку поји. Путнички каравани не чекају на ред, они стоку поје чим на водопој пристигну.⁸⁸

Сезонска кретања сточара везана су са разним видовима производне сарадње. Та је сарадња унутар племена мотивисана рационалнијим коришћењем радне снаге и бољим напасањем стоке. Изван племена она повезује иноплеменике и комплементарном привредом омогућује и једнима и другима да се одрже. Власници стоке из равничарских крајева (Зета) или из подручја гдје паше нема, стварају тим путем продужену базу за сточарство у туђим комуницама. Обичај је да двије куће које немају довољно стоке да би саме издигле у планину помијешају стоку у супон, која траје док траје и испаша. За сваку врсту стоке одређује се посебан пастир. Удионици одијевају свога пастира и дају со за своје стадо, а приход од стоке остаје ономе чија је животиња. Приликом давања животиње у наполицу, ако није другачије уговорено, приплод (јагњад, јарад, телад) и вуну уговорне стране дијеле на једнаке дјелове; наполичар дугује власнику на име накнаде за млијеко неки новчани износ, или нешто сира и масла, зависно од мјесног обичаја.⁸⁹ Давање стоке „на кесим“ бива кад једна страна уступи другој домаћу стоку стим да јој ова, послије протеча уговореног рока, врати исти број глава стоке.⁹⁰ Разлика између кесима и уговора о наполици је у томе што се код наполице, по истеку уговореног рока, враћа онај број животиње који се затече код наполичара, док се код кесима враћа број стоке који је примљен, а одговара се и за стоку

⁸⁸ Није у праву А. Матановић када тврди да је Богишић у ОИЗ (чл. 422) унио супону више ради фолклористике него ради практичне потребе (Правни зборник, Подгорица 3—4/1936, 7). Кучи много држе стоку у супону, и то сељанин са сељанином; забрањено је супонити се са иноплемеником (С. Дучић, н. дј., 22).

⁹⁰ Кесим је установа турског права која је, под утицајем Турака, продрла у погранична црногорска сточарска племена. „Кесим“ или „ћесим“ је турцизам, а значи најама, најамнина. (А. Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево 1966, 406). Турци су у својој правној политици чували континуитет нашег народног права тако што народне правне обичаје нијесу укидали, већ их прилагођавали својој систему. Шеријат је са своје стране утицао на правне обичаје југословенских народа, неке установе тога права ушле су и у законе старе Југославије (Анали Правног факултета у Београду, 5—6/1974, редакцијски текст, 534, 535). Турски утицај у Црној Гори видан је код наводњавања и сточарских обичаја. Кесим је узакоњен у чл. 322, 326 ОИЗ-а. Уговора о производној сарадњи у сточарству (давање стоке у наполицу, под кесим, „на сир“) има и код сусједних малисорских племена, која су на сродном степену друштвеног развитка као Кучи, а под турским су утицајем. Племена која су имала богатије пашњаке (Клименти) узимала су на љетњу пашу стоку племена која су, као Хоти, имала оскудну испашу (Ј. В. Иванова, *Северна Арбанија*. . . , Москва 1973, 40, 41).

угинулу случајем. Код кесима приход од стоке (приплод, млијеко, ђубре) иде уживаоцу, који за узврат даје власнику стоке неку количину сира, масла или новца, зависно од уговора и мјесног обичаја.⁹¹ Ако нема уговора, управљају се по обичају. Иако о њој нема помена у ОИЗ-у, установа давања „на зецку“ или мљекарину широко је распрострањена. Обично се дају „на мљекарину“ овце из Зете у Куче, па је и сам обичај, премда се примјењује и код сточара из других крајева, назван „на зецку“. Малисори дају Кучима овце на „зецку“^{91а}, то чине Толошани, чак и сточари из Љешанске и Ријечке нахије. Код давања „на зецку“ прималац стоке ужива сав мљечни приход од ње, а као противнакнаду даје власнику одређену количину мрса (обично 1,5 kg мјешавине — кајмака или 2 килограма сира на овцу), без обзира на то да ли се он и колико користио од стоке. По овом уговору стока се предаје уживаоцу на неколико дана уочи издига на планину, а враћа се, заједно с накнадом, почетком јесени, послје здига. Власник стоке даје уживаоцу ордеђену количину соли (обично око 1 до 1,50 kg) на овцу-музару.⁹² У Кучима људи који су сиромашни или неким случајем нијесу обезбједили исхрану стоке зими раздају стоку „на преданице“ По један или два брва дају се братственицима, који их држе до Ђурђева-дне. Власник стоке не плаћа накнаду, држање ове стоке је бесплатно.⁹³ Поређе је кад се њих вишина удруже па погоде једног или више чобана и предају им своја говеда на чување. То је старински обичај код Зећана. Чобан је „поређаш“ и тјера свако јутро говеда на пашу у Зетски луг, а увече их враћа власницима. Поређе бива од марта до средине децембра. Власници плаћају поређару по 15—20 ока кукуруза на говеда.⁹⁴

У нашој литератури толико хваљени уговори производне сарадње у сточарству, као израз братственичко-племенске узамне помоћи и солидарности, у другој половини XIX и у почетку XX вијека, имају другачије опредјељење. Њихова форма испуњена је садржином која је туђа тој солидарности. Иза приви-

⁹¹ Под притиском робно-новчаног промета накнада власнику за стоку дату под „кесим“ прима све више новчани облик. Тодор Сушић обавезује се командире Ђоку Вишњићу за 10 коза примљених „под кесим“ да му издава „...годишњег кесима по 1 ф. на једну козу, тј. 10 фиорина годишње...“ (Завичајни музеј Никшић, арх. голиј. командира Ђоке Вишњића, ф. III, год. 1890—1899, № 31).

^{91а} Хоти дају овце Кучима на „зецку“ или Климентима на љетиште с тим што им за травнину плате грош на главу, а Клименти њима оку сира на овцу-музару. Негдје Хоти закупе траву на планини па сами издижу. Они су иначе имућнији од других малисорских племена, јер имају више обрадиве земље. Хоти издижу на планину од 1. до 15. јуна. И Хоти и Кастрати имају добру зимску пашу у Ђемовском пољу и поред Хумског блата (А. Јовићевић, *Малесија...*, 43, 44).

⁹² А. Илић, *Из приватно-правног живота Црне Горе*, Правни зборник, Подгорица 3—4/1938, 100, 103—107.

⁹³ С. Дучић, н. дј., 129.

⁹⁴ А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, Београд, СЕЗ, књ. XXXVIII, 1926, 424.

дне једнакости странака у уговорном односу крије се њихова стварна неједнакост. У крилу ових уговора, у специфичном виду, под архаичном формом, сазријевају елементи најамних односа и грубог искоришћавања масе пролетаризованог сељаштва. Држалац стоке који нема своје 3—4 овце, што је у потоње доба чест случај,⁹⁴а приближава се најамном раднику. Супона — супаша, од облика самопомоћи и међусарадње једноплеменика, постаје прикладна форма за продор богатијих иноплеменика у туђа комунска пасишта. Стоку дају у наполицу и под кесим не само сеоски газде већ и трговци (нарочито Подгоричани). Како у обичају тако и у законима, у овим уговорима примаран је интерес власника стоке. Код кесима, као што је већ речено, власнику се враћа исти број стоке, макар ова погинула случајем, а код давања стоке на мљекарину власник стоке прима одређену количину мрса без обзира на то да ли се држалац стоке користио њом. За стоку дату у наполицу власник може тражити да се уговор раскине и прије предвиђеног рока — „...кад се год покаже да наполичар не врши тачно и савјесно своје дужности“ (чл. 320 ОИЗ-а). Стоку дату „под кесим“ уживалац враћа не само „по броју једнаку оној коју је и примио“ већ, ако није другачије уговорено, „и доброта животиње коју враћа треба да је према примљеној.“ (чл. 326 ОИЗ-а). Државни данак за стоку узету под кесим плаћа „узималац сам“ (чл. 327 ОИЗ-а). Неприкривен и груб однос ОИЗ-а према најамном раду у сточарству формулисан је у чл. 965: „Домаћи пристави и слуге (који се најчешће узимају за чобанство — П.С.), док су у томе положају, не постају домаћа чељад у правом смислу, тј. не постају чланови Кућне заједнице, ма колико година као слуге у Кући провели“.⁹⁵

⁹⁴а Већина Куча „...није у стању држати довољно стоке ради које би излазили на планину“ (Ј. Ердељановић, *Кучи...*, 235). Црна Гора је, уопште, у 1910. години имала на једно домаћинство 17,4 бржава, 2,4 говеда, и 0,5 коња. (Д. Вучковић, н.дј., 15, 16). Ако се има у виду да је гро стоке био у рукама мањег броја богатих сељака и трговаца, може се мислити како су сиромашни сељаци били без стоке; њихово право на комунску испашу било је илузорно.

⁹⁵ Све тежи положај држалаца стоке код уговора тзв. производне сарадње нашао је израз и у анегдотама. Неки Малисор из Милеша дао је својих 500 оваца на мљекарину своме побратиму у Куче (кумство и побратимство као имитација крвне везе често су код сточара и јачи од вјероисповијести која их раздваја), који је имао својих 17 оваца. Кад је била слава, Илин-дан, Малисор дође код Куча и договоре се да у крдо, у коме је помијешана стока њих обојице, свале стијену па чија овца буде убијена да је закољу за славу. Тако и учине, али стијена поштеди 500 оваца малисорских и убије једну од оних 17 кучких. Хоће рећи да сиромашу ни судбина није наклоњена (податак дали Шпиро М. Стојановић и Митар П. Стојановић из Ботуна — Титиград). Сиромаштина већине Куча, који се више него друга племена баве узимањем туђе стоке у закуп, евидентна је из чињенице да само седма кућа у Кучима закоље свињу годишње, а у кучкич Арбанаса тек двадесета (С. Дучић, н. дј., 40). Иако је одбојност према свињама дјелимично мотивисана турским утицајем и потребом чувања комунских пашњака од њих, ова чињеница је ипак поуздан показа-

Сточарство и сточарска кретања у Црној Гори оставили су нам богату традицију. Култ стоке и трагови сточарског менталитета живо се осјећају и присутни су у свим странама живота. У сточарској привреди, која је у основи братственичко-племенског устројства друштва, стока је основно богатство, својина на њу је важнија од својине на земљу. Стока је благо, негдје је зову и ма ње, сточарски производи су основно средство размјене.⁹⁶ У брдским крајевима до средине XIX вијека стока је новац, у Морачи се стока трампи. Стоком је раније плаћана земља. Казне и глобе за преступе које се изражавају у стоци особито су тешке, јер погађају средства за рад и слабе основне изворе за живот преступника. Како у обичајима тако и у писаним прописима, стока је заштитни објекат првога реда. Заштита стоке наглашена је у симболима. Држи се за тешки злочин поломити звона на стоци и сломити јарам (украсти једнога вола, због чега се не може више орати). Онај ко украде 12 јармова раван је самоволном убици.⁹⁷ Лом звона на марви и крађа стоке доводе до свађе и међусобних покоља.⁹⁸ Повјера стоке и сточних производа неком трећем, до чега долази приликом сезонских покрета стоке, узима се као аманет — ко би заклао овцу а казао да ју је изио вук или би потрошио сточни мрс примљен на чување — бива обешчашћен и тољага се као лупеж.⁹⁹

У основи народне поезије су сточарски мотиви. Пљачкају се турски катун, ¹⁰⁰ плијен оваца и сјеча пастира на сезонским пасиштима изазивају често сукобе између пограничних Турака и Црногораца.¹⁰¹ Црногорци упадају у турске земље, пљачкају

тељ бескрајне пауперизације кучких сточара. Давање стоке у наполицу разједа задругу. Ако задругар има посебну имовину у стоци коју да задрузи у наполицу, припада му половина прихода од ње. То ствара неслогу у задрузи, свако вуче на своју страну, па долази до диобе (АИИ, исписи из БАЦ, Дучић, Задруга, XVI, 24в, тач. 17, стр. 2. и тач 12. стр. 2).

⁹⁶ Кад стоку припрема за пазар Црногорац ће рећи: „заклао сам толико трговине“ (В. М. Г. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Н. Сад, 1860, 17).

⁹⁷ АИИ, исписи из БАЦ, Казнено право XVI, 34, одговор на питање 35.

⁹⁸ Исто, XVI, 41, одговори Н. Дучића из Глајхенберга, питање 12.

⁹⁹ Црногорско кривично право (Попис из године 1873), одговор на питање 99 (Правни зборник, Подгорица, 3—4/1939, 65).

¹⁰⁰ Д. М. Коркут, Г. Геземан, *Вук Лопушина*, Записи, јул 1931, 59.

„Турска стока уз Поље Ђемовско,
а Кучи им тада ударише,
На бијеле овце и пастире,
Посјекоше и плијенише их
Па кренуше уз Поље Ђемовско,
Но скочише Подгорички Турци
Жа им своје овце и пастире,
А пред њима Кучи утекоше...

(М. Миљанов, *Сабрана дјела* IV, стр. 37).

стоку и одводе пастире,¹⁰² што се држи за легалан и допуштен обичај. Дани издига на планину, особито Петровдан, дани када се овце јагне и први пут помузу (Ђурђев-дан) — свечани су сточарски дани.¹⁰³ Обреди о слави и свадби мотивисани су потребом заштите стоке.¹⁰⁴ Свадбе се подешавају према дану издига на планину и здига са ње. Обично се држе о јесени. Заједничка пасишта и колективно сезонско кретање стоке до њих сједињавају племенике — стварају се кумства, побратимства, присне рођачке везе. Јачају узајамност и солидарност. На катунима су цркве и устаљена мјеста, гдје се држе сабори и народни зборови, који вијећају о општим пословима. Планина кријепи тијело и душу,¹⁰⁵ ствара осјећај ширине и простора, јача националну свијест. Лака покретљивост и стални опрез приликом чувања стоке развили су вјештину ратовања код Црногораца.¹⁰⁶ Сточарство ствара осјећај доколице и безбрижног живота. Оно је одвико Црногораца од тешких послова који су везани за земљорадњу. Недостатак радних навика и аверзија према тежим физичким радовима код њих имају коријена у сточарењу као основном занимању и ратничкој оријентацији друштва.

Традиција врши снажан притисак на сезонско кретање стоке и до наших дана. Премда су сеоски, братственички и племенски комуни непосредно последије другог свјетског рата проглашени општенародном имовином, „племеници“ се опиру приступу „иноплеменика“ на њихова некадашња пасишта. Отпор се јав-

¹⁰² Хајдуци Томановић Вуко, Турчин Гаврило и Симо Радуловић:
Ударише под Оцаку биелу
И велики шићар заузеше
Од Беглука хиљаду оваца
Уфатише 12 чобана...
Све су јадни Власи сиромаси
Некћеше их посјећи хајдуци...“

(Грлица, календар Црногорски за 1837, 58).

¹⁰³ Ј. Цвијић, н.дј., 226.

¹⁰⁴ Приликом уношења бадњака, уочи Божића, каже се: „Нека је срећан за нас и наша стада“ (Н. Нескуарт, н. дј., 338).

¹⁰⁵ Црногорци досељени донијели су у Шумадију са собом сточарску безбрижност, снагу, инстинкт за независност и тешко су се привикавали на земљорадњу. Косовска и Вардарска струја досељавања је, нарпотив, од земљорадника и потиштених чивчија (Ј. Цвијић, н.дј., 378).

¹⁰⁶ Црногорац је добар чобанин, али му је течење јадно, јер „...сваки час устаје с пушком у руци да му чета Турска не зајми плиен“ (В. М. Г. Медаковић, н.дј., 17).

ља у разним видовима.¹⁰⁷ Понегдје доводи до сукоба који се завршавају и крвљу.¹⁰⁸ Територијално надлежне скупштине општина, на чијем су подручју бивша комунска пасишта, како у нормативним актима тако и у својој свакодневној пракси не могу занемарити тај отпор. Првенствено право издига на планину, по ставу Општине Даниловград, имају они који су то право раније имали. На Лукавицу може издизати неограничено свако ко је то право и раније имао. Ко тога права нема, дужан је да од Скупштине општине тражи одобрење за издиг.¹⁰⁹ Правилима Скупштине општине Никшић бр. 05-4076/1 од 12. априла 1965. године Савјет за пољопривреду СО Никшић у чл. 5. Правила одредио је рокове издига и здига, и то: за издиг на Прекорницу 1. мај, на Лукавицу 15. јул и на Бијелу гору 12. јули, а као дан здига у-

¹⁰⁷ Иако и сами плаћају таксу за пашарину на некадашњим комунима (које, за летњу сезону, по одлуци СО Титоград, у 1974/1975. години износе: 3 дин. за овцу, 2 дин. за јагње, 8 дин. за краву, 10 дин. за коња и 60 дин. за огрев), њихови бивши удионичари не допуштају приступ на пасишта туђинца, макар ови имали допуштење од власти и уредно извршавали све јавне терете. У кучким планинама бивше планинске испаше су издијељене на братства. Спахићи, на примјер, имају право издига у Рупу Белеву. Један од њих није издигао тамо, већ је у овој години, пошто је платио таксу, направлио колибу на Широкару. Неко му је колибу одмах изгорио. У кучкој планини нема право издига нико сем Куча, бива да се неко припусти 2—3 мјесеца „на пријатељску“, с тим да не стиче право на удио у комуници, нити право да тамо гради колибу. Мајка Рустема Муховића Нурка из Какарицке горе издизала је, после другог свјетског рата, код брата Рама Ивановића на катун Ивановића у Широкар. Пријатељи су трпјели одиву и одивчиће. Но, када је њен син Рустем тражио да тамо ради гладу, нијесу му то допустили. Иако по закону на то имају право, Хоти веома ријетко издижу на Корита, која су раније држали Кучи, Затријепчани и Коћи. Знају да на то Кучи нерадо гледају. Прије ће дати овце „на зецку“, с тим што власник даје на овцу-музару до оку соли а на име накнаде прима од примаоца стоке 2—3 kg сира, зависно од договора (податке дали Рустем Муховић из Какарицке горе и Рашко Душевић и Рок Гојчај из Тузи). Пипери су у 1970. години оспоравали Загарчанима и Колашинцима право испаше на Лукавици, позивајући се на то да су комунице на Лукавици „на сабљу добили од Турака“ (према подацима Милорада Стојовића, службеника СО Даниловград).

¹⁰⁸ Оптужницом Округног јавног тужилаштва у Бијелом Пољу, К. бр. 16/70, оптужени су за дјело убиства у покушају С.Н., С.Б. и С.Б. из Мартићиња (Бјелопавлићи) јер да су 7. августа 1968. године „због непријатељства око права комуњења“ испалили више метака на Б.Б. и Д.Д. из Мојковца и том приликом једнога од њих тешко повриједили. Сукоб је настао због спора Бјелопавлића и Мојковчана око издига на Сињајевину. Оштећени су направили колибе на Сињајевини, у катуну Ђуровића, и од тада преко љета стално их користили. Ови катуни налазе се у саставу групе катуна који су познати под именом Брђански катуни, и које више од 50 година користе становници општине Даниловград. Корисници ових катуна сматрају да се на њима нема право катунити нико други сем њих, па чак ни становници општине Мојковац, на чијој се територији налазе Брђански катуни, те према томе да право катуњења овдје немају ни оштећени (Списи Округног јавног тужиоца у Бијелом Пољу, К. бр. 16/70).

¹⁰⁹ В.: П. Стојановић, *Привидне противуречности одредаба Општег имовинског законика*, *Анали Правног факултета у Београду* 3—4/1974, 302 (у фусноти).

врђен је 1. октобар. Рокови издига и здига одређени су зависно од почетка вегетације на појединим планинама, а сврха им је да заштите травни покривач од превременог издига, који би потпомогао ерозију и деградирао пашњаке. При томе се „... водило рачуна колико је то било могуће о досадашњим уобичајеним роковима издига“. Закон о искоришћавању пашњака у Црној Гори (у чл. 21) одређује да власник пашњака у грађанској својини има користити пашњак, ако није другачије прописано, „... на начин уобичајен у односном крају.“¹¹⁰ Ослонац на обичај у одлукама власти мотивисан је не само отпором обичаја новим облицима сезонског сточарства већ и чињеницом да су, у датој ситуацији, обичајне норме најцјелисходније за планинску привреду.¹¹¹

У потрази за сезонским пасиштима сточари у Црној Гори и данас иду утртим стазама. Само се мање издиже у етапама. Издиже се на кучке планине, Лукавицу и Бјеласицу, стада се крећу ка дурмиторско-сињајевинском подручју, с прољећа се близу 1000 оваца из Куча и Затријепча спушта на пашњаке у Ђемовско поље. У Кучима се и даље узимају овце на мљекарину, углавном под ранијим условима; разлика је у томе што држалац стоке и њен власник плаћају сада општини пашарину, и то по 50⁰%, или како се договоре. Нестала су сезонска кретања стоке на доље, ка топлим крајевима у Приморју. Данас су, међутим, сезонска кретања сточара трагови некад свеобухватног систематски и рационално организованог и дугим временом уходаног сезонског сточарства. Промјене су битне не само квантитативно,¹¹² већ и у самом режиму планине и селине. Сеоске комунице су масовно издијељене и узурпиране. Пољуљан је режим планине, рокови

¹¹⁰ „Службени лист СР Црне Горе“ бр. 22/65 са измјенама и допунама у „Службеном листу СРЦГ“ бр. 9/71.

¹¹¹ Одредбом чл. 14, поменутог закона о искоришћавању пашњака у СРЦГ овлашћена је општинска скупштина да „... може пашњаке који се налазе у близини насеља односно села, а служе за свакодневне изгоне и напасање стоке, као и низијске пашњаке који служе за прољетње и јесење напасање стоке, дати на искоришћавање мјесној заједници, односно селу и насељу гдје нема мјесне заједнице“.

¹¹² Данас је на Сињајевини из Бјелопавлића 3—4 пута мање стоке него крајем XIX вијека. Прије 80—90 година на Сињајевину је издизало 250—300 домова са 15—20 хиљада оваца. Данас издиже свега 50—60 домаћинстава са око 5.000 оваца. Прије 50—60 година домаћинство је просјечно издизало са 100 оваца, 10 говеди, 4—5 коња; данас то чине са 20—30 оваца, 2—3 говеди и 1—2 коња. На катуну Мутне локве у Сињајевини било је почетком овога вијека 80 до 100 колиба; данас нема ни једне (подаци узети од Мирка Калезића и Милије Симоновића из Новог Села, Спуж). На катуну Студенац у кучким планинама било је ове године око 1000 оваца; прије 50 година имало их је око 6000. Данас је тамо 11 глада, умјесто ранијих 45 (подаци од Рустема Муховића из Какарицке горе).

издига и здига не поштују се као некад, поремећен је редосљед у коришћењу пашњака.¹¹³ Око сезонских пашњака споре се сељани који имају право издига на њих „по староме закону“ и они којима је то право дато позитивним прописима. Дјелимично су измијењени правци кретања стоке ка катуну.¹¹⁴ Умјесто реда настао је неред. Стари облици коришћења сезонских пасишта су деградирани и нестају, а нови су тек у настајању. Настао је дебаланс између потенцијално богатих сезонских планинских пасишта и могућности за њихово коришћење.

Dr. Petar Stojanović

MOUVEMENTS SAISONNIERS DES ÉLEVEURS DE BÉTAIL
ET LES »KOMUNICE« DANS LES MOEURS ET LES REGLES
DU MONTÉNÉGRO

(Compte-rendu sur l'état au XIXe et XXe siècle)

R é s u m é

Le Monténégro était auparavant une région des plus longs mouvements des éleveurs. La formation juridique du régime de la montagne et du pacage est la plus complète dans cette région. La configuration du terrain et les grandes variations du climat et de la végétation ont favorisé le mouvement saisonnier des éleveurs de bétail vers les pâturages d'été dans la direction des montagnes de Kuče, Sinjajevina et Durmitor, ainsi que les mouvements dans le sens contraire vers les pâturages d'hiver dans la région des plaines et au littoral. Le mouvement saisonnier du bétail est plus développé dans les régions montagneuses qui se bornent avec la Turquie que dans l'ancien Monténégro où les »komunice« (ensemble des biens immobiliers, propriété du village) comme base d'élevage (stočarenje) ont passées assez tôt en propriété privée.

La lutte entretribale pour les pâturages saisonniers et la lutte pour les pâtures avec la Turquie et l'Autriche frontalières, sont à base d'une organisation de parenté tribale de la société monténégrine. Sans regard sur les mouvements saisonniers du bétail il

¹¹³ И данас се договарају о времену издига, шта ће се прво пасти и да се паша чува. У овој години, тако, било је договора у Кучима да се прво пасе комун који је граничан са Дучићима и Акулом, па да се онда пређе на ближе подручје. Но, ови договори се обично не поштују (подаци од Р. Муховића). Сезонско сточарство све више постаје допунско занимање. Њиме се баве људи који су у радном односу или имају стална примања (пензију, инвалиднину).

¹¹⁴ Дио Бјелопавлића ишао је раније на Сињајевину преко Доњих планина, Пресјека, Луке Бојовића, Лукавице, Лоле и Семоља. Данас тамо иду преко Мораче и Колашина (податак узет од Мирка Калезића из Спужа, Ново село).

n'est pas possible de comprendre beaucoup d'évènements essentiels de l'histoire du Monténégro.

La réglementation fondamentale du nouvel état monténégrin (Code de l'évêque Petar I de 1798, complément de 1803 et Code du prince Danilo de 1855), ne s'occupe pas directement du mouvement saisonnier des éleveurs de bétail. La normalisation de ces questions est cédée au droit coutumier. Les règles du droit coutumier sur le mouvement du bétail datent de l'antiquité, elles sont créées par la vie et sont données sous une forme de proverbes et par conséquent faciles à retenir. Ces règles sont formulées aux réunions, ne sont pas constantes, mais quoique assez lentement, elles se modifient d'après les changements des circonstances. Dans leur base se trouvent les raisons d'une économie de bétail économique et bien organisée: on fait attention aux termes de départ et de retour, détermine le passage d'un »katun« (agglomération d'éleveurs dans les montagnes) à l'autre et la suite de la jouissance des pâturages, on fixe les passages et on prescrit les règles sur la garde des surfaces cultivables et sur la réparation des dommages faits par les animaux.

L'intervention directe de l'état dans le régime des pâturages communaux et le droit coutumier des éleveurs, jusqu'au milieu du XIXe siècle, est de largeur modeste. Elle se limite à la délimitation des communes tribales, à la conciliation des conflits survenus à cause des pâturages tribaux. Dans la seconde moitié du XIXe siècle cette intervention est plus large et touche aux relations individuelles se rapportant au mouvement saisonnier du bétail. Par des règles spéciales, l'autorité publique s'oppose à la pression très forte de la classe paysanne pauvre pour le partage des »komunice« et dans le but de préserver la petite propriété, elle permet aux concitoyens (plemenici) qui n'ont pas de bétail le bail à pâturage saisonnier et de faire pacager les animaux d'autrui. Ces mesures sont pourtant favorables pour les paysans riches et les commerçants qui ne sont pas pour le partage des pâturages communaux. Ceci est la raison que les »komunice« sont exploitées par ceux qui ont du bétail. D'autre part, la couche sociale plus riche exploite la main d'oeuvre de ceux qui n'ont pas du bétail auxquels il ne reste que le droit communal tout nu. Les soi-disants contrats de coopération productive dans l'élevage de bétail (associations), ne sont que des titres juridiques d'une telle exploitation.

L'élevage de bétail et les mouvements saisonniers du bétail au Monténégro ont laissé après eux une tradition bien riche. Le culte des animaux et les traces d'une mentalité d'élevage sont présents dans tous les aspects de la vie. La tradition exerce une pression très forte aux mouvements des éleveurs jusqu'à nos jours. Quoique les »komunice« de confréries rurales sont proclamées comme biens du peuple tout entier, directement après la 2eme guerre mondiale, les confrères d'aparavant s'opposent même à présent à la pénétration à leurs anciens pâturages, de ceux qui ne sont pas de leur confrérie.

Le régime de la montagne et du pacage au Monténégro est déformé. Les biens ruraux sont usurpés et partagés. Quoique les éleveurs vont encore par des sentiers créés, le nombre des animaux que l'on conduit aux pâturages saisonniers a diminué plusieurs fois. La suite des départs et des retours est ébranlée, il en devient un désordre. Les anciennes façons d'exploitation de la montagne sont en train de disparaître et les nouvelles en sont à peine au commencement. Il en est devenu un déséquilibre entre les pâturages montagneux saisonniers potentiellement riches et les possibilités pour leur exploitation toute entière et plus rationnelle.